

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР
ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ
И МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

**«Лингвистиканың заманауи тенденциялары:
антропоцентристік парадигмадан антропологиялық лингвистикаға
дейін» тақырыбындағы халықаралық дөңгелек үстел
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ
2022 жыл 7 желтоқсан**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
международного круглого стола
«Современные тенденции лингвистики: от антропоцентрической
парадигмы до антропологической лингвистики»
7 декабря 2022 года**

**International Round Table
Proceeding
"Modern trends in linguistics:
from anthropocentric paradigm to anthropological linguistics"
December 7, 2022**

Алматы, 2023

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР
ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ

КАЗАХСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ
И МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

**«Лингвистиканың заманауи тенденциялары:
антропоцентристік парадигмадан антропологиялық лингвистикаға
дейін» тақырыбындағы халықаралық дөңгелек үстел
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ
2022 жыл 7 желтоқсан**

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
международного круглого стола
**«Современные тенденции лингвистики: от антропоцентрической
парадигмы до антропологической лингвистики»
7 декабря 2022 года**

International Round Table
Proceeding
**"Modern trends in linguistics:
from anthropocentric paradigm to anthropological linguistics"**
December 7, 2022

Алматы, 2023

УДК 80/81
ББК 81.2
С56

*Рекомендовано к изданию Ученым Советом Казахского университета
международных отношений и мировых языков имени Абылай хана
(Протокол № 4 от 15.11.2022 года)*

Рецензенты:

Наурзбаева А.Б., д.ф.н., профессор,
Казахская национальная консерватория им. Курмангазы
Алиев Г.А., к.филол.н., профессор КазУМОиМЯ имени Абылай хана

Составители: Шайморданова З.Д., д.и.н., профессор
Турлиева Ә.Р., магистр

Сборник материалов международного круглого стола «Современные тенденции лингвистики: от антропоцентрической парадигмы до антропологической лингвистики» (7.12.2022), посвященного 70-летию д.ф.н., профессора В.У. Махпирова. – Алматы, издательство «Полилингва», КазУМОиМЯ, 2023. – 92 стр.

ISBN 978-601-270-579-9

В сборник вошли научные статьи, раскрывающие актуальные вопросы когнитивной лингвистики, лингвокультурологии и этнолингвистик, политической лингвистике, концептам в лингвокультурологии и когнитивной лингвистике, языковой картине мира.

Издание предназначено для студентов, магистрантов, докторантов, научных работников, а также для широкого круга читателей, интересующихся вопросами современных тенденций в лингвистике от антропоцентрической парадигмы до антропологической лингвистики.

УДК 80/81
ББК 81.2

ISBN 978-601-270-579-9

© КазУМОиМЯ имени Абылай хана, 2023

**ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС /
ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ /
PLENARY SESSION**

***Валерий Уйгурович Махпиров,
доктор филологических наук, профессор
КазУМОиМЯ имени Абылай хана***

Приветственное слово

доктора филологических наук, профессора, Академика Национальной Академии наук РК, Председателя Правления – Ректора
КазУМОиМЯ имени Абылай хана
Салимы Сагиевны Кунанбаевой

Уважаемый Валерий Уйгурович!

Казахский Университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана стремится соответствовать вызовам XXI века и готовить кадры в соответствии с мировыми требованиями. В этом, безусловно, большая заслуга всего коллектива университета и его профессорско-преподавательского состава.

В последнее время всю прогрессивную общественность волнуют вопросы организации образования, его модернизации, формирования новых жизненных установок личности. Процесс обучения должен обеспечить возможность получения надежных, необходимых и прочных знаний, являющихся фундаментом компетентной личности. Развивающемуся обществу нужны современно образованные, нравственные, предприимчивые и компетентные личности, способные самостоятельно принимать ответственные решения в ситуации выбора, прогнозируя их возможные последствия, умеющие выбирать способы сотрудничества. Они отличаются мобильностью, динамизмом, конструктивностью, обладают развитым чувством ответственности за свою судьбу, судьбу страны.

Валерий Уйгурович Махпиров, доктор филологических наук, профессор, с 1998 года работает в Казахском университете международных отношений и мировых языков имени Абылай хана.

Одной из основных тенденций развития образования является гуманитаризация образования, которая призвана формировать духовность, культуру личности, планетарное мышление, целостную картину мира. От уровня усвоения базовой гуманитарной культуры зависит развитие личности в гармонии с общечеловеческой культурой. На основе общечеловеческой культуры возможно развитие всех сторон личности, учета ее субъективных потребностей и объективных условий, связанных с материальной базой и кадровым потенциалом образования, частью которого являетесь Вы, Валерий Уйгурович.

Областью научных интересов Валерия Уйгуровича является тюркская ономастика, тюркская лексикология, история тюркских языков, сопоставительное изучение языков. Как ученый лингво-филологического профиля, Валерий Уйгурович опубликовал более 50 научных работ в различных научных изданиях Республики Казахстан, а также в зарубежных изданиях (в Турции, КНР, странах СНГ), в том числе 5 монографий.

На протяжении многих лет Валерий Уйгурович работал заведующим кафедрой арабского языка и литературы факультета восточной филологии нашего университета, был директором Научно-исследовательского центра теоретической и прикладной лингвистики, деканом факультета восточной филологии.

Валерий Уйгурович ведет активную научно-исследовательскую работу, принимая участие в различных международных конференциях в Турции, России, Китае. Был приглашенным лектором для чтения курсов по тюркологии и востоковедению в Университет Минзу Китая; участвовал в ряде международных проектов в Турции, Китае.

Валерий Уйгурович и сегодня активно участвует в научно-исследовательской работе кафедры послевузовского образования, в разработке учебно-методических пособий, программ, в подготовке магистрантов и докторантов.

Валерий Уйгурович, примите искренние поздравления с 70-летним юбилеем! Ваш профессиональный путь достоин высоких похвал и уважения!

В день Вашего юбилея желаем Вам, Валерий Уйгурович, дальнейших творческих успехов здоровья, счастья и благополучия!

**Председатель Правления – Ректор
С.С. Кунанбаева**

Уважаемый Валерий Уйгурович!

Казахский Университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана стремится соответствовать вызовам XXI века и готовить кадры в соответствии с мировыми требованиями. В этом, безусловно, большая заслуга всего коллектива университета и его профессорско-преподавательского состава.

В последнее время всю прогрессивную общественность волнуют вопросы организации образования, его модернизации, формирования новых жизненных установок личности. Процесс обучения должен обеспечить возможность получения надежных, необходимых и прочных знаний, являющихся фундаментом компетентной личности. Развивающемуся обществу нужны современно образованные, нравственные, предприимчивые и компетентные личности, способные самостоятельно принимать ответственные решения в ситуации выбора, прогнозируя их возможные последствия, умеющие выбирать способы сотрудничества. Они отличаются мобильностью, динамизмом, конструктивностью, обладают развитым чувством ответственности за свою судьбу, судьбу страны.

✓ Валерий Уйгурович Махпиров, доктор филологических наук, профессор, с 1998 года работает в Казахском университете международных отношений и мировых языков имени Абылай хана.

Одной из основных тенденций развития образования является гуманитаризация образования, которая призвана формировать духовность, культуру личности, планетарное мышление, целостную картину мира. От уровня усвоения базовой гуманитарной культуры зависит развитие личности в гармонии с общечеловеческой культурой. На основе общечеловеческой культуры возможно развитие всех сторон личности, учета ее субъективных потребностей и объективных условий, связанных с материальной базой и кадровым потенциалом образования, частью которого являетесь Вы, Валерий Уйгурович.

✓ Областью научных интересов Валерия Уйгуровича является тюркская ономастика, тюркская лексикология, история тюркских языков, сопоставительное изучение языков. Как ученый лингво-филологического профиля, Валерий Уйгурович опубликовал более 50 научных работ в различных научных изданиях Республики Казахстан, а также в зарубежных изданиях (в Турции, КНР, странах СНГ), в том числе 5 монографий.

На протяжении многих лет Валерий Уйгурович работал заведующим кафедрой арабского языка и литературы факультета восточной филологии нашего университета, был директором Научно-исследовательского центра теоретической и прикладной лингвистики, деканом факультета восточной филологии.

Валерий Уйгурович ведет активную научно-исследовательскую работу, принимая участие в различных международных конференциях в Турции, России, Китае. Был приглашенным лектором для чтения курсов по тюркологии и востоковедению в Университет Минзу Китая; участвовал в ряде международных проектов в Турции, Китае.

Валерий Уйгурович и сегодня активно участвует в научно-исследовательской работе кафедры послевузовского образования, в разработке учебно-методических пособий, программ, в подготовке магистрантов и докторантов.

Валерий Уйгурович, примите искренние поздравления с 70-летним юбилеем! Ваш профессиональный путь достоин высоких похвал и уважения!

В день Вашего юбилея желаем Вам, Валерий Уйгурович, дальнейших творческих успехов, здоровья, счастья и благополучия!

Председатель Правления – Девлет

С.С.Кунанбаева

Алматы, 2022

Раев Д.С. – филос.ғ.д., профессор,
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық
катынастар және әлем тілдері университеті
ЖОО кейінгі білім беру факультеті кафедрасы.

ТІЛ БИЛІГІНІҢ ЛИНГВОЦЕНТРИСТІК ПАРАДИГМАСЫ

Аңдатпа. Мақалада тіл философиясы аясындағы тіл билігі контексіндегі тағандық (тіректік) мәселенің бірі – адам үшін тілдің басталық позициясын, яғни адамның лингвотектік бастау көзін анықтау мақсаты көзделеді. Осы ретте біз – «әлемнің тілдік бейнесі» ұстанымына негізделе отырып, біріншіден, адамға қатысты тіл билігінің лингвоцентристік, яғни тілдің объектіті болмыстық табиғатына сүйене келе, оған ғылыми теориялық тұрғыда талдауға қадам жасалады. Сондықтан аталмыш мақала тіл билігінің лингвогенездік тамырларына көз жүгірте отырып, тілдің үстем билігінің полифониялық астарларын сараптауға бағытталады.

Тірек сөздер: тіл, философия, лингвогенез, тіл билігі.

Тіл – адамзатының ейкумендік жаратылысындағы ең көне және пәрменді мәдени институтының бірі екені белгілі. Тіл адамның ең мәндік сипатының бірі әрі бірегейі. Ғылыми таным бойынша, тіл адамның адами болмысының іргелі өлшемі болып есептеледі және сонымен бірге тіл адам мәнінің барынша толық көрініс табатын әмбебап саласы [1, 147 б.]. Олай болса, адамзатына, оның мәдениеті әлеміне билік ету әлеуетінің негізінде тілдік құбылыс жатқандығын аңғару қиын болмас дейміз. Тіл лингвистикалық тұрғыда адамның дыбыстық, таңбалық, сөздік әрект жүйесі. Нақтырақ айтқанда, тіл адамзатының қарым-қатынасы мен ойын сыртқа шығарудың таңбалық, дыбысты, сөздік жүйесі мен грамматикалық тәсілдрі құрамы.

Егер «Сөз – белгілі бір мағынаға ие, заттар мен құбылыстардың атауын білдіретін тілдің негізгі бірлігі» [2, 739 б.], -дегенді мойындайтын болсақ, бұл мақаланы жазуға белгілі ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Д.Ысқақұның: «Сөз адамды да, бүкіл әлемді де билеп тұр» [3, 26 б.], -деген тезисі түрткі болғанын айта аламыз. Осы ретте айта кететін тағы бір фактор – ол «көп жағдайда адам мінезін, әрекетін... қалыптастырудағы тілдің рөлін саналы түрде түсіне бермейміз» [4, 168 б.], -деген көзқарас. Бұл қазіргі ақпараттық, нақырақ айтқанда, цифрлық дәуірде ақпараттық қауіпсіздік өткір тұрған кезеңде тіл билігі қоғамдық тіршіліктің түйіткілді мәселесінің біріне айналғаны шындық. Бүгінгі ақпарат қоғамындағы сөз бен тілге байланысты болып жатқан жағдайлар мен құбылыстар әрі олардың төңірегінде туындап отырған пробеламалар лобиринті шын мәнінде оларға философиялық таным амалымен қарауға бізді еріксіз мәжбүрлеуде.

Жалпы тіл мәселесі адамзатын ежелден мазалап, өзіне назарын аудартуын әлі аяқтамаған феноменнің бірі. Мәселен: тіл мен адам; тіл мен тән; тіл және сана; тіл мен ойлау; тіл мен мағына; тіл және этнос, тіл және қоғам; тіл мен саясат, тіл мен идеология, тіл және мәдениет және т.б. Бұның бәрі тіл философиясының негізгі сұрағы болмақ [5, 5 б.] Бұл бүгінгі постмодерндік ыңғайдағы адамзатының сана трансформациясынан хабар берсе керек. Осы тұрғыдан келгенде, тіпті қазіргі

заманғы білім беру жүйесін де философиялық таным призмасы тұрғысынан қайта қарау тенденциясы қалыптасуда. Сондықтан, біз көтеріп отырған мәселенің бастауында тұратын феноменнің бірі – тіл билігінің лингвогендік тамыры болмақ.

Тіл билігіндегі лингвоцентристік мәселе немесе адамның лингвогенездік түптегі. Тіл білімінің атасы Ахмет Байтұрсынұлының көзқарасынан бастайтын болсақ, ол: «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі» [6, 35 б.], -дейді. Ахмет Байтұрсынұлының: «Сөзін - өзін», -дегені сондықтан болар. Демек, тіл – адамның адами табиғатын құраушы элементтің бірі. Ал Мағжан Жұмабайұлы: «Тіл - адам жанының тілмашы. Тілсіз жүрек түбіндегі бағасыз сезімдер, жан түкпіріндегі асыл ойлар жарық көрмей, қор болып қалар еді. Адам тіл арқасында ғана жан сырын сыртқа шығарып, басқалардың жан сырын ұға алады. ...Қысқасы - адамның толық мағынасы мен адам аталуы тіл арқасында».

Тіл дегеніміз - «адамдардың қоғамдық өмірде бірін-бірі түсінісіп, пікір алысар қатынас құралы болып табылатын, дыбыстық және сөз құрамдары мен грамматикалық тәсілдер жүйесі», «адамдардың ойлау қабілетін іске асырып, оны дамытатын, ерік-жігерін, сезімін білдіретін, мәдени-тарихи дәстүрлерді ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші құрал», «айтпақ ойды білдіретін сөз, мәнерлі тіркес» [2, 601 б.], -деген анықтама беріледі қазақ әдеби тілінің сөздігінде. Олай болса, «тіл - адам баласының әлеуметтік тарихында жасалған дүниетанымын негіздейді, бейнелейді» [7, 525 б.], -деген тұжырымда тіл билігін растайтын терең мән жатады..

Бұдан біздің зерттеуімізге қатысты ой айтар болсақ, тіл – адамның адамдық болмысының бастапқы шарты, айқындаушы факторы деген көзқарас туындары анық. Тіл – адамның адам болу бастау көзінің бірі десек болады. Тілімен ғана адам – адам бола алмақ. Тіл – адам ағзасының құраушы бөлігі деген сөз. Қазақстанда белгілі тілтанушы-ғалым, профессор Дандай Ысқақұлының пікірі де адамның рухани «өсіп-жетілуі, дамуы тікелей тілмен байланысты» [3, 19 б.], -дегенге тоғысады. Д.Ысқақұлының пікірінше, «...Тіл адам баласы өмір сүріп жатқан рухани әлемді құрайды. Демек, әр тіл сол тілде жасалынған рухани әлемді құрайды» [8, 68 б.]. Философия тілімен айтқанда бұл субъективтінің объективтіге айналу заңдылығын білдірмек. Ол адамның өзі жасаған рухани ортаның одан бөлініп, объективтік әлемге ауысуын білдіреді. Біздің зерттеуіміз тұрғысынан алғанда бұл адамзатының өзі жасаған тілдік кеңістіктің адамның өзіне тікелей билік ету заңдылығын көрсетеді. Олай болса, «адамдар белгілі бір тіл жасаған рухани үйде өмір сүріп, оны күтіп ұстауға, мықтай беруге ұмтылады» әрі «тіл жасаған рухани үйдің негізгі іргетасының мықты болуын қамтамасыз етуге» [8, 69 б.], -мәжбүрлі түрде тәуелді болады

Ресей тілтанушысы С.Г.Гер-Минасова: «Тіл – адам жаратылысының күрделі де көркем құбылысы... Айналамыздағы тылсым дүние, табиғат, ел мен жер, қоршаған орта, жалпы планетарлық құбылыстар адамның пайымына, ой-санасына түрліше ықпал етіп, әрі түрлі әсер туғызады. Бұл әсерлер адам санасында қабылдау, жинақтау, байыптау, саралау, сараптаудан өтіп, сөзбен бейнеленеді, тілмен өрнектеледі» [4, 9 б.], -дей келіп, тіл бүкіл адамзат өмірі мен тәжірибесін, «этносты, ұлтты қалыптастыратын қуатты» феномен [4, 20 б.], -деген пікір айтады.

Осы ойды Д.Ысқақұлының: «Адамның бүкіл физиономиясы, нақтылай айтқанда, бет әлпеті, ішкі дыбыс жолдарының құрылымы адамның қандай сөзді айтуымен, қандай тілде сөйлеуімен тікелей байланысты. Ауыз, мұрын қуыстары

сөзді айтқанда, қандай дыбыстардың шығатындығына орай орналасқан. Мысалы, қазақ тіліндегі дыбыстардың дауысты, дауыссыз, дауыстылардың жуан, жіңішке, дауыссыздардың қатаң, ұяң, үнді болып жіктелуі дыбыстардың шығуы барысында олардың түрліше айтылуына қарай негізделген. Барлық тілдерде де осылай. Демек, барлық халықтардың сөйлеу, дыбыстау ерекшеліктеріне орай, олардың тыныс алу, өкпе қуысы, ішкі ауа жүру жолдарының орналасу, дыбыс шығару өзгешеліктері пайда болады» [3, 20 б.], -деген ғылыми тұжырымы нақтылап, дәйектей түседі. Адамның лингвогендік тамырына дәлел болатын тағы бір қызықты пікірді Д.Ысқақұлы былайша келтіреді: «Адамның тілі ауысса, оның организмінде ырғақтық сәйкессіздіктер пайда болып, денсаулығына нұқсан келуі мүмкін. Жалпы, адамзат баласының тыныс алу, дыбыс шығару органдары сырттай қарағанда, бірдей сияқты көрінгенімен де байқап қарағанға әр ұлттың өзіндік бет-әлпеттері байқалмай қалмайды. Моңғол тектестер домалақ бет, еуропалықтардың көбіне атжақты, кәрістердің қысық көзді келетініндей. Қазақтардың қазіргі физиономиялық бітімі, бет әлпеті ғасырлар бойы сөйлеп келген осы ұлттық тіліне байланысты болса керек. Бұл физиономиялық өзгешеліктер тек сол ұлтқа ғана тән дыбыстарға қатысты. Мысалы, ә, ө, і, ұ, ү, к, ғ, н, һ секілді дыбыстар тек қазақ тіліне ғана тән болғандықтан да оның ұлттық сыпатын белгілейді» [3, 20-21 бб.].

Адамзатына тіл билігінің лингвогенездік мәселесінде тағыды Д.Ысқақұлының мына дәлелін ұсынуға болады. Ол: «Адам баласының сана-сезімінің дамуында дыбысты тілдің пайда болуының маңызы зор болды. Сөйлеудің пайда болуы нәтижесінде адам организмі анатомиялық өзгерістерге түсіп, дыбыс артикуляциясына қабілеті бар сөйлеу аппараты жасалды. Осының арқасында адам жеке дыбыстарды ғана емес, түрлі дыбыс тіркестерін, тиісті мән-мағынасы бар сөздерді айта алатын қабілетке ие болды. Сөйлеу - адам сапасының басты белгісі. Ол - бізді жануарлар дүниесінен ерекшелендіріп тұратын негізгі жан қуаты» [3, 25 б.], -деп жазады.

Осыдан «әлемнің тілдік бейнесі» концепті келіп шығады. «Әлемнің ұлттық-тілдік өзгешелік бейнесін жасау идеясы неміс филологиясында ХУІІІ ғасырдың аяғы, ХІХ ғасырдың басында пайда болды (Михаэлес, Гердер, Гумбольдт)», - дей келе, «Біріншіден, тіл идеалды және объективті құрылым ретінде сол тілде сөйлеушілердің дүниетанымын өзіне бағындырып, тілді қолданушылардың әлемді қабылдауына негіз болады. Екіншіден, тіл таза мәндердің жүйесі ретінде – шынайы әлемді бүркемелейтіндей меншікті әлемін құра алады» [9, 75 б.].

Егер сөз тілдік бірлік болса, онда тіл адамды билейтіні объективті ақиқат болатыны анық. Мәселен, Е.М.Верещагин мен В.Г.Костомаровтың «Тіл мен мәдениет» атты еңбегінде: «Адам орыс, неміс, жапон және т.б. болып тумайды» [10, 25 б.], -деп айтқанының өзі адамның белгілі бір ұлт өкілі болуында тілдің үстептік ететін факторы айқын байқалады. Ал С.Г.Тер-Минасованың: «...адам өз ана тілінің құлы, нәресте шағынан ата-анасы сөйлейтін тілдің ықпалына түсіп, өз еркінен, қалауынан тыс түскен ұжымның тілімен бірге мәдениетті де бойына сіңіруге мәжбүр болады» және «Адам шыр етіп дүниеге есігін ашқан алғашқы сәттен-ақ болашақ ана тіліндегі дыбыстарды естиді. Тіл оны қоршаған ортамен таныстырып, оған дейін-ақ, онсыз да «салынып қойған» көріністерді, бейнелерді таңа бастайды», -дей келе, «Тұлға – тіл мен мәдениет өнімі» [4, 166-167 бб.], - дегені соның дәлелі. Демек, адам тек тілдің көмегімен әлемді танып, біледі деген

сөз. С.Г.Тер-Минасова: «Тіл – мәдениеттің бөлігі, бірақ мәдениет те тілдің бөлігі» [4, 55 б.], -дегені сондықтан болар. Демек, «Тіл – әлем мен мәдениетті бейнелеуші әрі сол тілде сөйлеушілерді қалыптастырушы» немесе «...тіл сол тілде сөйлеушілерді қалыптастырады» [4, 167-168 бб.], -деген де адамға деген тіл үстемдігін көре аламыз. Сондай-ақ, орыс жазушысы Андрей Макиннің айтуынша да «тіл өз елінің есігін ашатын кілт іспеттес... тіл – тылсым дүние, көзге көрінбейді, алайда кезбейтін жері жоқ, - дегенде, оның жағымды үні біздің санамызға жетсем, танысам деген әлемнің кез келген бұрышын дөп басып тауып, жете қоятын» [4, 167 б.], -дегені де біздің зерттеу бағытымызды растай түседі. Сондықтан, адамның адам болмасында қалыптасуында тілдің конструктивті қызметінің доминатты, объективті жағдай болатыны сөзсіз.

С.Г.Тер-Минасованың пікірінше, бүгінгі адамзаттың қол жеткізген ғылыми-техникалық жетістігіне нұқсан келтіріп отырған нәрсе, тілдік және мәдени кедергілер мен тосқауылдар болса керек. [4, 9 б.]. Егер тілдің объективті физикалық табиғатын ескерсек бұл пікір тілдің адам жаратылысындағы бастаманың бірі болатындығынан хабар береді. Осыдан тілдің адам үшін қондырғы-бастамалық тылсымын зерттеудің өзектілігі көрінбек.

Янсон Торе: «Библияның «Генезис» атты бірінші бөлігінен Адам атаның жаратыла салысымен сөйлегенін білеміз» [11, 15 б.], -дей келіп, «Әйтсе де тіл атаулыны жаратқан Адам ата емес. Тіл Адам ата жаратылмай тұрып қолданыста болған» [11, 16 б.], -дегенді алға тартып, «Ең бастысы Адам ата «кіріктірілген» тілмен бірге жаратылған екен» [11, 16 б.], -деп жазады Ясон Торе. Тіл туралы Құран Кәрімнің «Бәләд» сүресінің 8-9-аяттарында: «Оған (адамзат баласына) екі көз жаратпадық па?! Әрі бір тіл екі ерін...», -деген мағынадағы аят келсе, тағы бір аятта «...тілдеріңнің, түстеріңнің қарама-қарсылығы да Оның (Алланың) белгілерінен» [12, 22-аят], -делінеді. Олай болса, тіл – адам болмысын құраушы элементінің бірі. Тіл – адамның материялық тінінің бірі. Мұны қазақтың «Бас кеспек болса да тіл кеспек жоқ», -дейтін даналығы дәлелдеп тұр десек артық айтпағандық. Осы қазақ даналығының астарында адамнан бұрын тілдің болғанынан хабар беретін тұғырлы идея жатқанын аңғару қиын емес.

Ясон Торе: «Сөйлей білу – адам баласының біргеі қасиеті...», -десе тағы бірде, сөз «...адам баласына тән бірегей қасиет» [11, 50 б.], -деп келтіреді. Өз ойын осы сипатта жалғастыра отырып, Янсон Торе: «Адам баласы адам дәрежесіне тіл пайда болғанда жетті» деген болжам айтылады және бұл Библиядағы оқиғаларға да сәйкес келеді. «Адамды басқалардан ерекшелейтін - тіл» деген ойды бәріміз де құптаймыз» [11, 16 б.], -дейді. Яғни, Янсон Торенің пікірінше, тілдердің жойылуы «...бұл ол адамдардың сөйлеуді доғарғанын білдірмейді, олар тек басқа тілде сөйлей бастайды» [11, 172 б.]. Бұл тіл билігінің лингвогенездік тамырын айқындайтын көрнекті дәлелдерінің бірі деуге болады. Демек, Тіл – адамның жаратылысы бастамасының бірі..

Соссюр тілді төрт түрлі қырынан қарастырады: таңбалық құрылым ретіндегі тіл; әлеуметтік-тарихи парызын атқарудағы сөйлеу қызметіндегі тіл; тұлғаның тілді игеру ретіндегі тілдік қабілеті және осы қабілетті жүзеге асыру ретіндегі сөйлеу. Соссюрдің міне, осы жіктелмесіндегі тілдің қырларының өзі адамға қатысты тіл билігінің лингвогенездік мәнін анықтауға негіз боларлық жағдай.

Немістің атақты философы Мартин Хайдеггер (1889-1976) «Тілге сапар» («Путь к языку», 1959) атты еңбегінде тілді философиялық тұрғыдан жан-жақты зерттей келіп, «Адамның мәні тілде жатыр; сондықтан да біз тілде, яғни адам мәнінің үйінде өмір сүріп жатырмыз; тіл баспанасы дегенді адамның белгілі бір мәдениеттің аясында өмір сүру» деп түсінген жөн деп, біледі. «...Адам тіл мекенінде, белгілі бір мәдениеттің ішінде өмір сүреді; тіл дегеніміз – болмыс үйі, осында адам өзін экзистендіреді», -деп түйіндейді. Ал белгілі қазақстандық ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Д.Ысқақұлы: «Адамның болмысын құрайтын - тіл. Тілі қандай болса, адамы да сондай. Тіліне қарап, ол адамның жалпы рухани болмысын, дүниетанымын, өмірге көзқарасын пайымдауға болады. Өйткені, адам тіл арқылы ғана өмір сүріп, сол тілдің арқасында ғана адам ретінде ашылып, танылады; қоғамда өзіне лайықты орнын иемденеді» [8, 68 б.], -деп жазады. Жоғарыда келтірілген бұл тұжырымдар тілдің адамға жүргізетін билігінің лингвонегізін, тілдік қондырғысын тіпті нақтылай түседі. Дандай Ысқақұлының пікірінше, «тіл белгілі бір тілдік нормалар арқылы адамзат баласы тіршілігінің рухани ұясы - мәдениет кеңістігін құрып, адамдардың сапалық деңгейін, белсенділігін арттырып, қоғамдық дамуға тікелей ықпал етіп отырады» [8, 68 б.]. Демек, «адамды тілсіз зерттеп білуге болмайды» [4, 166 б.], - деген лингвогенездік парадигма алға тартылады. Демек, тіл дегеніміз, біз білетіндей тек қарым-қатынас құралы ғана емес, адамның ойлау жүйесінен бастап, сөйлеу, іс-әрекеттеріне дейінгі барлық компоненттерін қамтитын, құрайтын, адами болмысын анықтайтын ең негізгі физиологиялық, әлеуметтік құбылыс екендігіне көзіміз жетеді [3, 25 б.]. Сонда адам өмірінің бүкіл саналы ғұмыры, тіршілігі, қоғамдық өмір, оның дамуы, біздің қоршаған ортаны танып білуіміз барлығы да тілге, тікелейбайланысты болатыны айтылады [8, 69 б.]. Д.Ысқақұлы: «Адамның хайуанаттардан басты айырмашылығы оның ойлау қабілеті болса, оның өсіп-жетілуі, дамуы тікелей тілмен байланысты» [3, 19 б.], -деп түйіндейді.

Сондықтан тіл адамзат өмірінде аса маңызды шешуші рөл атқаратыны ғылыми дәлелденген құбылыс. Ақселеу Сейдімбектің көзқарасымен айтқанда, «Мидың тайқазанында әбден қорытылып, сайланып шыққан сөз жүйке жүйесі арқылы адамның бүкіл денесін билеп-төстеп, іс-әрекетін айқындап отырады. Сөздің құдіреттілігі соншалық, жай әншейін айтыла салған сөздің өзі-ақ адам организміне бақылауын жүргізіп отырады» [13, 413 б.]. Міне, осыдан бүкіл адамзатының күллі тыныс-тіршілігі, тағдыры осы бір тіл феноменіне тәуелді болатын әмбебап заңдылық келіп шығады.

ӘДЕБИЕТ

1. Нуржанов Б.Г., Ержанова А.М. Культурология в новом ключе: Учеб. пособие для ун-тов. – Алматы: 2011. - 372 с.
2. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған І.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. - 968 б.
3. Ысқақұлы Д. Сөз – адам // Ұлар. - 2022. - № 4.
4. Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. –Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. - 320 б.
5. Комаров А.П. Лекции по курсу «Актуальные пролемы общего языкознания». – Алматы: изд. КазГУМЯ, 1995. - 82 с.
6. Ұлт рухы: қанатты сөздер / Е.Зәңгіров. – Алматы: «Ана-б», 2015. - 160 б.

7. Абақан Е. Тілдің қазіргі мәдени парадигмасы. Кітапта: Әлемдік мәдениеттану ой-санасы. Тіл мен мәдениет. 6-том. - Алматы, 2005.
8. Ысқақұлы Д. Тілдер тоғысындағы түркі әлемі. - Алматы, 2018. -622 б.
9. Антипов Г.А., Донских О.А. және т.б. Текст как явление культуры. - Новосибирск, 1989. - 194 с.
10. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г.. Язык и культура. - М., 1990. -251 с.
11. Янсон Торе. Тіл тарихы: Кіріспе. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. - 224 б.
12. «Рум» сүресі, 22-аят.
13. Сейдімбек А. Шығармалары. – Алматы: Қаламгер, 2017. - 495 б.

ӘӨЖ 811.531

Бүркітбай Г.Ж.

Шығыс филологиясы кафедрасының
менгерушісі, филол.ғ.к., проф.
Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ
Алматы, Қазақстан, e-mail: gjbi@mail.ru

МАХМУД ҚАШҚАРИ МҰРАСЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ ПРОФЕССОР В.У. МАХПИРОВТЫҢ ТАҒЫЛЫМЫНЫҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

Аңдатпа. Мақалада профессор В.У. Махпировтың Қашқари мұраларын зерттеудегі қосқан ғылыми үлесі қарастырылады. Махпировтың ғылыми мектебінің дәстүрін жалғастыра отырып, қашқаритануды дамытқан шәкірттерінің ғылыми еңбектері талданады. Қашқари мұрасын әлемдік ғылыми ортада зерделенуіне қажетті мәліметтер ұсынылады.

Тірек сөздер: Махмуд Қашқари, «Диуан луғат әт-турк», араб тілі, түркі тілі, қашқаритану, лингвомәдениеттану, лексикография.

Burkitbay G.

Head of the Department of Oriental
Philology Cand. Sc. Phil, Prof.
Ablai khan KazUIRandWL
Almaty, Kazakhstan, e-mail: gjbi@mail.ru

THE STUDY OF THE HERITAGE OF MAHMUD KASHKARI BASED ON THE RESEARCH OF PROFESSOR V.U. MAKHIROV

Abstract. The article considers the scientific contribution to the study of the Kashkar heritage of Professor V.U. Makhpirov. Continuing the tradition of Makhpirov's scientific school, the scientific works of his students who developed Khakharin studies are analyzed. The information necessary for the study of the Kashkar heritage in the world scientific community is presented.

Keywords: Mahmud Kashkari, "Divan Lugat at-Turk", Arabic language, Turkic language, Kashkari studies, linguoculturology, lexicography.

Махмуд ибн әл-Хусайн әл-Қашқаридің «Диуан лұғат әт-турк» сөздігі – орта ғасырдағы түркі тілдері және түркі халықтарының мәдениеті мен тарихына қатысты маңызды мәліметтер жинақталған баға жетпес құндылық, араб тілінде жазылған лексикографиялық еңбек. М.Қашқари аталған сөздігін араб лексикографиясында қалыптасқан сөздік түзу принциптеріне сүйене жасап, түркі тілдерінің грамматикасын араб тілінің грамматикасының негізінде жүйелеген. М.Қашқаридің ұсынған сөздік түзу принципі мен түркі тілдерінің грамматикасы араб тіліндегі сөздік түзу принциптері мен араб тілінің грамматикасымен ұштасады.

М.Қашқаридің «Диуан лұғат әт-турк» еңбегі аз зерттелген жоқ. Түрік ғалымы К.Рифат 1915-1917 жылдары Диуанды алғаш рет баспаға әзірлеп, жариялағаннан бастап, қазіргі күнге дейін әлемде мыңнан астам еңбектер мен мақалалар жарияланған. М.Қашқариді зерттеген атақты ғалымдар қатарында К.Брокельманн, Г.Бергштрессер, В.В.Бартольд, С.Е.Малов, А.Н.Кононов, С.Мутталибов, А.Алиев, Е.Фозилов, Имин Турсун, Қурбан Вали, Осман Мирсултан, Қ.А.Байрамов, Ж.И.Жафаровтарды атауға болады. М.Қашқариді ең алғаш зерттеген қазақ ғалымы Халел Досмұхамедұлы 1923 жылы «Шолпан» журналының 7-санында «Диуан лұғат ит-түрік» атты мақала жариялаған. М.Қашқариді зерттеген қазақстандық ғалымдар: Ә.Құрышжанов, Ә.Дербісалиев, В.У.Махпиров, Х.Сүйіншіәлиев, А.Егеубай, Қ.Бекетаев, Ә.Ибатов, Б.Атабай және т.б.

Солардың ішіндегі отандық ғалымдардың арасындағы бірегейі – филология ғылымының докторы, профессор Махпиров В.У. пен Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетіндегі арабтанушы-шәкірттерінің зерттеулері.

Профессор Махпиров В.У. ғылыми еңбектерінде (Древнетюркская ономастика. - Алма-Ата: Ғылым, 1990. -156 с.; Имена далеких предков: Источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики. Монография. -Алматы: Институт востоковедения МН-АН РК, 1997. -302 с.) Махмуд Қашқари шығармасын негізге ала отырып, ономастикаға қатысты («Древнетюркская ономастика: имена собственные в "Дивану лугат-ит турк" Махмуда Кашгарского») саралайды [1-2].

В.У.Махпировтың алғашқы шәкірті Донбаева А.Б. паремиология саласына қалам тартып (Донбаева А.Б. Даналықтың түбі бір (араб және қазақ мақал-мәтелдерінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері). Монография. -Алматы, 2004. -133 б.), Махмуд Қашқари еңбегіндегі мақал-мәтелдерден де мысалдар келтіре отырып салғастыра зерттеулер жүргізген [3].

Махмуд Қашқари бойынша зерттеулерге сүбелі үлес қосқан шәкірті Мухитдинов Р.С. ««Диуан лұғат әт-турк» және араб лексикографиясы: тарихи негіздері мен теориялық принциптері» тақырыбына 10.02.20 – салыстырмалы-тарихи, типологиялық және салғастырмалы тіл білімі бойынша филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясын 2010 жылы қорғады.

Мақала барысында қашқаританушылар ілімін жалғастырушы ретінде танылып жүрген Р.С. Мухитдиновтың зерттеуін сараламақпыз. Себебі, ол қазақ зерттеушілердің арасында алғаш рет еңбекті түпнұсқада қолжазбаның

фотокөшірмесі негізінде талдау жасады: محمود بن الحسين الكاشغري. كتاب ديوان لغات الترك. Tirkıbasım/Facsimile. Kültür Bakanlığı. – Ankara, 1990 [4].

Орта ғасырларда араб тілінің грамматикасында филолог ғұламалардың көзқарастары негізінде қалыптасқан мектептер сияқты араб тілінің лексикографиясында да лексикографиялық мектептер қалыптасты. Бірақ ол мектептер бірден мектеп деген атқа ие болған жоқ. Грамматикалық мектептер қалыптасып болғаннан кейін лингвист ғалымдар лексикография саласында да лексикограф ғалымдардың (сөздікшілердің) көзқарастарын топтастырып, оларды да сөздік құрастырудағы негізгі ұстанымдарына қарай мектептерге бөлді.

1) «Айн» мектебінің сөздік құрастырудағы ұстанған принциптері
(Сөздердің дыбысталу реті бойынша жасалған сөздіктер)

Ең алғашқы түсіндірме сөздік құрастырған ғалым әл-Халил ибн Ахмад әл-Фараһиди (һ.ж.б. 100-175) "Айн" сөздігін әріп таңбалайтын фонеманың дыбыстық артикуляциясы (жасалымы) арқылы жүйеледі. Әріптер (яғни сөзтізбе) артқы жасалымнан (артикуляция) алдыңғы жасалымға қарай түзілді.

2) «Жим» мектебінің сөздік құрастырудағы ұстанымдар
(Әліпбилік жүйемен берілген тәсіл)

Сөздік жасаудың жаңа тәсілі һижраның III ғасырында басталды. Ең алғашқы бұл тәсілмен сөздік жазған ғалым – Әбу Амр әш-Шәйбани (һ.ж.б. 213 жылы қайтыс болған). Ол сөздігін "Китаб әл-Жим" деп атаған.

3) «Сихах» мектебінің сөздік құрастырудағы ұстанымдары
(Кері әліпбилік тәсіл арқылы құрастырылған сөздіктер)

Һ.б.ж. IV ғасырда сөздік жасаудың жаңа тәсілі пайда болды. Ол сөздіктегі атау сөздер әліпбилік ретпен орналасқанымен, сөздің соңғы әрпінен бастап ізделінетіндігімен ерекшеленеді. Араб тілі лексикографиясындағы ең атақты сөздіктер осы мектеп еншісіне тиеді. Мысалы, Әбу Наср Исмағил ибн Хаммад әл-Жауһаридің (һ.ж.б. 400 жылы қайтыс болған) "تاج اللغة و صحاح العربية" «Тәж әл-луға уа сихах әл-арабия» (мағынасы: Тілдің тәжі және араб тілінің дұрысы) атты сөздігі. Ол қысқаша «әс-Сихах» деген атпен танымал.

Араб тілі қопармалы (флективтік) тілдер тобына жатады. Флективтік тілдер – морфологиялық құрылысы бойынша топтастырылған дүниежүзілік тілдердің бір тобы. Оларға тән негізгі ерекшеліктер: ішкі флекцияның болуы, дыбыстық заңдылыққа сай дауысты және дауыссыз фонемалардың ауысып келуі. Осы сипаттан бір сөздің әртүрлі формалары немесе түбірі бір әртүрлі сөздер жасалады. Араб тілі грамматикасының бір саласы сарф (морфология) сөз түбірі және туынды сөздерді зерттейді. Сондықтан араб сөздіктерінен сөздерді табу үшін сөздердің ішкі түрлену заңдылықтарын білу керек.

Араб әдеби тілінің тазалығын сақтап қалу және Құран тілінің өзгеріске түспеуін қамтамасыз етуді өздеріне міндет әрі мақсат етіп алған мұсылман ойшылдары Араб түбегінде шашырап орналасқан араб тайпаларын аралап, тілі өзге тілдің әсеріне ұшырамаған тайпалардан әдеби тілдің сөздік қорын жинауға кірісті. Һижра жыл санауы бойынша, II ғасырдың алғашқы ширегінде көптеген араб лингвистері сөз жинау үшін шөлді аймақтарға сапар шекті. Олар бәдәуи араб тайпаларының ауызекі тілін, қолданыстағы сөздер мен сөз тіркестерін жинай бастады. Осылайша араб тіл білімінде алғашқы сөздік жасау ісі қолға алынды. Ғалымдар кез келген сөзді тексерусіз, талғаусыз ала бермейтін. Әлемге танымал ғұлама ғалым Махмуд Фаһми Хижази «Илм луға әл-арабия» еңбегінде

сөзтүзушілер белгілі бір ортақ қағидаттар мен принциптерге сүйеніп жинауды қалыптастырғанын сипаттайды. Кейіннен араб лексикографтарының бұл тәсілін түркіше-арабша энциклопедиялық түсіндірме сөздігін құрастырғанда Махмуд Қашқари да қолданып, түркілер мекендейтін аймақтарды шарлап, түркі тайпаларының тілдерін зерттеп, олардың сөздік қорларын сөздігіне арқау еткен еді.

Зерттеу араб лексикографиясының қалыптасуына қомақты үлес қосқан Исхақ әл-Фарабидің «Диуан әл-әдәб» және ең алғашқы екі тілді түркіше-арабша түсіндірмелі сөздік құрастырған және түркі тілдерінің грамматикасын жүйелеген М.Қашқаридің «Диуан луғат әт-турк» сөздіктерін терең, жан-жақты салғастыруға арналды. Зерттеуде алғаш рет түркі сөздерін морфологиялық уазндарға (үлгі, форма) салған М.Қашқаридің ұстанымдарына терең талдау жасалып, жалғамалы тілдерге жататын түркі тілдерінің сөздерін морфологиялық уазндарға салудың ерекшеліктері мен кемшіліктері көрсетілді. Жұмыста алғаш рет М.Қашқари қолданған түркі сөздерінің 46 морфологиялық уазндарының (формаларының) кестесі берілді. Түркі уазндары мен араб уазндарының ұқсастықтары мен ерекшеліктерін ажыратуға мүмкіндік беретін талдаулар жасалды. Орта ғасырларда жарық көрген араб сөздіктерінің негізгі дереккөзі болып табылатын Құран, хадис және поэзияның араб лексикографиясындағы және жалпы араб тіл біліміндегі алатын орнына талдау жасалынды.

Мухитдинов Р.С. зерттеуінде М.Қашқари еңбегін лексикография тұрғысынан зерттеп, қазіргі лексикографияда сөздік жасауға қойылатын талаптар орта ғасырларда жарық көрген араб сөздіктерінің ұстанымына толық сай келетінін, араб тілі түсіндірме сөздіктерінде сөздің мағынасы алдымен ол сөздің қолданыстағы мағынасына негізделіп ашылғанын, араб тіл білімінің оның ішінде лексикография саласының пайда болуы мен дамуының дереккөзі – Құран Кәрім кітабы екенін, М.Қашқари араб тіл білімінде ұстанатын принциптің негізінде түркі тілінің сөздерін морфологиялық формаларға салып, сөздікті сол формалар бойынша жасағанын, түркі тілдерінің грамматикасын араб тілі грамматикасы негізінде түзгенін, «Диуан луғат әт-турк» – түркіше-арабша екі тілді энциклопедиялық сөздік екендігін, Махмуд Қашқаридің сөздікті құрастырудағы басты мақсаты түркі тіл білімінің негізін қалау болғанын нақтылайды.

Мухитдинов Р.С. зерттеуінде араб лексикографиясы негізінде түзілген «Диуан луғат әт-турк» сөздігіне арналған салғастырмалы талдау болғандықтан, еңбектің негізгі дереккөзі ретінде араб лексикографиясымен айналысқан ғалымдардың еңбектеріндегі негізгі тұжырымдар пайдаланылды. Атап айтқанда: Хусейн Нассардың «әл-Муғжәм әл-араби, нәшәтуһу уа татаууруһ» (Араб сөздігі, пайда болуы және дамуы), имам Жәләлуддин әс-Суютидің «әл-Музһир фи улуми әл-луға» (Тіл білімінің жандануы), Али әл-Қасимидің «әл-Муғжәмия әл-арабия бәйнә ән-назария уа әт-татбик» (Араб лексикографиясы теория және практика) тәрізді ғылыми еңбектер, «Лисән әл-араб», «әл-Қамус әл-мухит», «Диуан әл-әдәб», «әл-Муғжәм әл-уәсит», «әл-Мунжид» сияқты араб тілінің негізгі түсіндірме сөздіктері және «Диуан луғат әт-турк» сөздігінің қолжазбадан жасалған фотокөшірмесі тікелей дереккөзі ретінде пайдаланылды. Оған қоса Махмуд Қашқари сөздігінің қазақ, өзбек, ұйғыр, түркі және орыс тілдеріндегі аудармалары салыстыру үшін қолданылды. М.Қашқаридің сөздігінің құрастырылу принципіне талдау жасап, оны араб лексикографиясындағы сөздік

түзу принциптерімен, атап айтқанда, Исақ әл-Фарабидің «Диуан әл-әдәб» сөздігімен салыстыра зерттейді Сонымен қатар, Махмуд Қашқаридің сөздігінің қазақ, түрік, өзбек, ұйғыр және орыс тілдеріндегі аудармаларын түпнұсқамен салыстырып, аудармада кеткен қателіктер мен кемшіліктерді жөндеуге дәлелді ұсынысын жасай білді.

Рашид Сражұлы зерттеуінде М.Қашқари сөздігі уазндар негізінде емес, сөзтізбенің әліпбилік реті негізінде түзілсе, сөздіктің қолдану аясы кеңі түсер еді және көптеген ізденістер мен түркі грамматикасының басты дереккөзіне айналатынына, сөздіктің екі тілді аударма функциясына қатысты пікірін білдіре отырып, негізінен, М.Қашқаридің «Диуан луғат әт-турк» еңбегі түркі тілдері салыстырмалы грамматикасының, түркі тілдері лексикографиясының, түркі тілдері лексикологиясы мен грамматикасының негізін қалаушы, тіл тарихы үшін баға жетпес құндылық болып табылатынын нақтылайды.

Сонымен қатар, Рашид Сражұлы Махмуд Қашқари еңбегінің атауына қолданған терминдерге талдау жасап, ғылыми айналымда қолданыста жүрген («Дивану лугат-ит турк») олқылықтарды түзеуге (Махмуд ибн әл-Хусайн әл-Қашқари «Китәбу Диуани луғат әт-турк») пікір білдіреді.

ديوان ديوان – «тізім жазылған кітап, тіркеу кітабы» деген мағынадағы араб тіліне парсы тілінен енген сөз. Ислам діні келгенге дейін арабтар диуан сөзін қолданған. Академик Махмуд Хижази «диуан» сөзінің Исламға дейін парсы тіліндегі мағынасында елді басқару саласында арабтарда да қолданыста болғандығын, VII ғасырдан бастап оның мәдени салада да қолданыла бастағанын айтады. Ол һижраның екінші ғасырынан (миләди жыл санауы бойынша сегізінші ғасыр) бастап халық арасында ауызша тарап жүрген араб өлең-жырлары қағазға түсіріле бастағанын және ғалымдар оны да "диуан" деп атағанын, ол сөздің семантикалық жаңа ерекшеліктерге ие болғандығын, яғни диуан – бір ақынның өлеңдерін немесе таңдамалы өлеңдер жинақталған кітап деген мағынаға ие болғанын айтады [5]. З.-А.М.Әуезова Қашқаридің "диуан" терминін қолданғандығын: "Как и ал-Фараби, ал-Кашгари обозначает свой лексикон термином *диван* ("запись"), подчеркивая преимущественно устный характер собранного в нем материала, сближающий его с поэзией", – деп жеткізеді (Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А.М.Ауэзовой. Индексы составлены Р.Эрмесом. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. - 1288 с.) [6].

لغة луға(тун) – қазіргі араб тілінде "тіл" деген мағынаны береді. Араб тілінде "тіл" деген мағынаны беретін екі сөз бар. Оның бірі осы сөз болса, екіншісі لسان "лисән" деген сөз. Орта ғасырларда لغة "луға" сөзі белгілі бір халықтың тіліне емес, бір халықтың құрамына кіретін тайпаның тіліне, яғни диалектісіне қолданылатын болған.

Ал қазіргі кезде "луға" сөзі "ұлттың тілі деген" мағынада қолданылады. Мысалы, اللغة القازاقية қазақ тілі, اللغة العربية араб тілі, اللغة الإنجليزية ағылшын тілі және т.б. Ал диалект деген терминді қазіргі араб лингвистикасында اللهجة "ләһжә" деген терминмен береді. Бұл терминмен бірге араб лингвистикасында العامية "аммия" деген де термин бар. Араб лингвист ғалымдары оны "ауызекі тіл" немесе "говор" деген мағынада қолданады.

М.Қашқари «Диуан луғат әт-турк» сөздігінде لغة «луға(тун)» сөзін белгілі бір тайпаның тілі деген мағынада жиі қолданылады. Онда لغة قبچاق луға қибчак

(қыпшақ тілі), لغة الغزي луға ал-ғузи (оғыз тілі) деген тіркестерді көптеп кездестіруге болады. Бұл М.Қашқаридің "луға" терминін тайпа тілі деген мағынада қолданғандығына дәлел болады. М.Қашқари сөздігінің атауында لغة «луға» сөзін көпше түрде لغات "луғат" ретінде қолданған. Сонда ديوان لغات الترك «Диуан луғат әт-турк» сөздігін қазақ тіліне «Түркі тілдерінің (немесе диалектілерінің) жинағы» деп аудару дұрыс болып шығады [7]. Ал, «Диуан луғат әт-турк» сөздігінің толық нұсқасын қазақ тіліне аударған ақын А.Егеубай оны «Түркі сөздерінің жинағы» деп аударған [8].

Талдау барысында алынған нәтижелер мен ой-тұжырымдар практикалық, қолданбалық қызметті көздеп жасалған кез келген лингвистикалық еңбек тіл тарихының сол дәуірдегі лексика-грамматикалық, фонологиялық ерекшелігін синхронды тұрғыда танытатын деректі құндылық болып табылатынына көз жеткізді. Сонымен қатар, бүгінгі таңдағы тілді тек коммуникация құралы емес, тұлғатаным, елтаным, дүниетаным құралы ретінде бағалайтын, зерттейтін антропоэзектік парадигма деңгейіне көтерілген тіл білімі, оның ішінде қазақ тіл білімі үшін генетикалық жағынан туыс емес тілдердің жазба мұрасын салғастыра зерттеу тілдердің, тілдік тұлғалардың лингвистикалық және лингвокогнитивті деңгейін тануға, танытуға көмектеседі. Осылайша қашқаританудағы ғылыми еңбектердің қажеттігі өміршеңдігін жоймақ емес.

Сонымен қатар, Махмуд ибн әл-Хусайн әл-Қашқаридің ديوان لغات الترك «Диуану луғати әт-турк» еңбегінің атауының қазақ тіліндегі транскрипциясына да ғылыми негізде бірізді қолданыстың қажеттігі туындайды.

ӘДЕБИЕТ

1 Махпиров В.У. Древнетюркская ономастика. - Алма-Ата: Ғылым, 1990. - 156 с.

2 Махпиров В.У. Имена далеких предков: Источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики. Монография. - Алматы: Институт востоковедения МН-АН РК, 1997. - 302 с.

3 Донбаева А.Б. Даналықтың түбі бір (араб және қазақ мақал-мәтелдерінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері). Монография. - Алматы, 2004. - 133 б.

4 محمود بن الحسين الكاشغري. كتاب ديوان لغات الترك. Тіркiбасым/Facsimile. Kültür Bakanlığı. - Ankara, 1990 (қолжазбаның фотокөшірмесі)

5 Махмуд Фаһми Хижази. المصطلحات اللغوية العربية في ديوان لغات الترك لمحمد الكاشغري (Махмуд Қашқаридің "Диуан луғат әт-турктегі" араб лингвистикалық терминдері) // Исламтану және араб филологиясы мәселелері. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Алматы, 2006. - 7-26 б.

6 Махмуд ал-Қашғари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А.М.Ауэзовой. Индексы составлены Р.Эрмесом. - Алматы: Дайк-Пресс, 2005. - 1288 с.

7 Мухитдинов Р.С. Араб лексикографиясындағы сөздік ұғымы және тарихы // Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылыми академиясы Хабарлары. Филология сериясы. - 2006. - №3 (157). - 63-66 б.

8 Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі 2-т. /Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ.Егеубай. - Алматы: «Таймас», 2007. - 592 б.

Донбаева А.Б.

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
М.Әуезов атындағы ОҚУ
Шымкент, Қазақстан
ainura_donbayeva@mail.ru

ҒАЛЫМ-ҰСТАЗ ТУРАЛЫ БІРЕР СӨЗ

Аңдатпа. Мақала Қазақстан ғылымында өзіндік ғылыми бағыт пен мектеп қалыптастырған, бүгінгі мерейтой иесі, көрнекті ғалым, туған халқының жалынды жанашыры, парасатты патриоты, нағыз ұлт зиялысы дәрежесіне көтерілген қадірменді ұстазымыз Валерий Уйгуровичтың ғылымдағы ұстаздық өмірі мен шығармашылығына арналған. Мақаланың мақсаты - ғалымның түркі ономастикасы, топонимика, антропонимика, этнонимия, түркі лексикологиясы, түркі тілдерінің тарихы, тілдерді салыстырмалы түрде зерттеу бойынша түрлі ғылыми еңбектері мен өмірлік жолын сипаттау арқылы кейінгі ұрпаққа паш ету.

Тірек сөздер: ғалым, түркі ономастикасы, топонимика, антропонимика, этнонимия, түркі лексикологиясы.

Ғалым болмай немене,
Балалықты қисаңыз.
Болмасаң да ұқсап бақ,
Бір ғалымды көрсеңіз.
Ондай болмақ қайда деп,
Айтпа ғылым сүйсеңіз,

– деп данышпан Абай бекер айтпағаны анық ақиқат. Мұны ғылым шыңына шыққан алдыңғы толқын ғұлама ғалымдарымыздың өсу, қалыптасу жолдарынан күнделікті өмірде көріп-біліп, сезініп жүрміз. Ұлы ойшыл ақынның айтқан кемел ойларының жүзеге асқанының куәсі болып келеміз. Бұған қарашаңырақ оқу орны – Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университетінде ғылымға бізді жетектеп алып келіп, тазалық пен адалдықты үйреткен, үлгі өнегесін берген ғалым-ұстаздарымыз да мысал бола алады. Солардың бірі және бірегейі – еліміздің шығыстану мен түркітанудың қалыптасуында көшбасшылардың бірі болған, филология ғылымдарының докторы, профессор Махпиров Валерий Уйгурович.

Әрине, өз ұстазың туралы орнықты ой айту, ғылыми шығармашылық өмір жолы, педагогикалық қызметі, кісілік келбеті мен адами игі қасиеттері жайлы кеңінен қамтып мақала жазу үлкен жауапкершілікті жүктейтіні белгілі. Ал, еліміздегі шығыстану мен түркітану білімінің іргетасын қалаушы ғалымдардың көрнекті өкілдерінің бірі, ғалым-ұстазымыз жөнінде ой толғау әлгі жауапкершілікті одан да еселеп арттыра түсетіні сөзсіз. Менің алғаш үміт артып, үлкен оқу орнынан аяқтап, ғылым ордасы болған қара шаңыраққа еңбек етуге асыққан шағымда, ғылымның мен үшін алғаш шымылдығын ашып, ғылыми көзқарасымды анықтап, ізденістер мен зерттеулер, ғылыми ойлау мен тұжырым

жасауды үйреткен ғылыми жетекшім Валерий Уйгуровичтың ғылыми-шығармашылық өмір жолы жайлы жазуда мен осындай ойда болдым. Мен үшін бұл жұмыс бір жағынан оңай, екінші жағынан қиын секілді көрінді. Өйткені, оңай болатыны – ол кісінің ғылыми-өмірбаяндық деректері молынан жинақталған және жалпы жұртшылыққа кеңінен танымал, ал, қиын болатыны – сол жинақталған сан алуан, қыруар материалдардың қай тұстарын, қандай мәліметтерді іріктеп-саралап келтірсем, қалай бастап, қалай аяқтасам деген мәселелер ойынды оңға, санаңды санға бөліп, біршама қиындық туғызатыны жасырын емес.

Валерий Уйгурович, ғылыми жетекші ретінде кандидаттық жұмысымды зерттеу барысында, алғашқы ізденістердің қалай құрылатынын, өзектілігін мен ғылыми жаңалығын былай қойғанда, мән-мазмұны, танымдық, шығармашылық астарлары, терең мағыналылығын айқындап, оған шығармашылықпен ізденіс жасап, білім инемен құдық қазу болса, ғылым дария қазумен тең деген ойды алға тартып, ғылымға деген адалдық пен тазалықты үйретті, ғылымға деген қызығушылығымызды оятып, білімімізге білім, ақылымызға ақыл қосты. Ол кісі тамаша ғалым болумен бірге өзіне тән ғылыми мінезі, көзқарасы, жылдар бойы қалыптасқан әдетімен ғылым жолында өзінің айқын да өшпейтін ізін қалдырды. Жалпы ғылым дегенде адамдар осы ғалымдардың өмірі қағаз кемірумен өтетін мимырт тірлік деп ойлауы мүмкін. Бірақ мұнда да өз жанартаулары атылып, өз қысының суығы мен аязы тоңдыратын кездер жиі кезігеді. Ағай кітаби дерлік адам. Кітапқа, ғылымға сенеді. Ғылымға адал, ары таза, текті тұлға.

Жетпіс жастың табалдырығынан шаршамай-шалдықпай аттаған дарынды ғалымның өсу, қалыптасу жолына қарап отырсаңыз, әдеттегі танымал тұлғалар секілді дара жол. Ғалым 1952 жылы Алматы облысы Ұйғыр ауданы Кетмен елдімекенінде дүниеге келді. Бала болды, арман құды, қиялдады. Тындырған ісі бір басына аз емес сияқты көрінді. Бұл туған жер, өскен ел еске түскендегі ажарлы да базарлы бақытты балалық шақтың қайталанбас сәттері еді. Бүгінде естелік, елес секілді болып барады. Ол кезде мұғалімдік мамандықтың қадірі әбден артып, аспандап тұрған заман. Сөйтіп, болашақ ғалым орта мектепте тәлім алған соң, тағдырдың талайымен Украинадағы Житомир педагогикалық институтының Филология факультетін оқуға түседі. 1976 жылы оқу орнын тамамдаған соң, Қазақ КСР ҒА Тіл білімі институтының Ұйғыртану бөлімінің аға лаборанты болып қабылданып, 1977–1979 жылдары Мәскеудегі КСРО Ғылым академиясының Тіл білімі институтында тағылымдамадан өтеді. 1981 жылы кандидаттық диссертациясын зор табыспен қорғайды да, одан кейінгі көрнекті ғалымның ұзақ жылдар бойғы өмірі ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізумен, ғылымды дамытумен күн кешеді. 1986–1989 жж. Қазақ КСР Ғылым академиясы Ұйғыртану институтының Ғалым хатшысы, 1989–1994 жж. – осы институттың Тіл білімі кафедрасының меңгерушісі, 1995–1996 жж. Қазақстан Республикасы Ғылым академиясы Ұйғыртану институты директорының орынбасары, 1996 жылы Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Шығыстану институты құрылғаннан кейін, осы институттың Тіл білімі бөлімінің меңгерушісі болады [1]. 1998 жылы «Көне түркі ономастикасы: қалыптасу дереккөздері, қызмет ету ерекшеліктері, құрылымдық типтері» деген тақырыпта докторлық диссертациясын қорғайды. 1998 жылдан бастап Абылай хан атындағы Қазақ Мемлекеттік Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университетінде Шығыс филологиясы факультетінің Араб тілі мен әдебиеті кафедрасының

меңгерушісі, 2000 жылы Теориялық және қолданбалы тіл білімі ғылыми-зерттеу орталығының директоры, 2003 жылы Шығыс филологиясы факультетінің деканы қызметін атқарады. Сондай-ақ, Махпиров В.У. кандидаттық диссертацияларды қорғау жөніндегі мамандандырылған Кеңес төрағасының орынбасары, түрлі дәрежедегі мемлекеттік комиссияның, Кеңестердің мүшесі қызметін қатар алып жүреді [2].

Ғалым түркі ономастикасы, топонимика, антропонимика, этнонимия, түркі лексикологиясы, түркі тілдерінің тарихы, тілдерді салыстырмалы түрде зерттеу бойынша түрлі ғылыми еңбектердің авторы, Республиканың әртүрлі ғылыми басылымдарында, сондай-ақ шетел басылымдарында (Түркия, Қытай, ТМД елдерінде) екі жүзден аса ғылыми жұмыстары мен мақалалары, оның ішінде 3 монографиясы жарияланған. Негізгі еңбектері: Көне түркі ономастикасы. Алматы: Ғылым, 1990. Ұйғырлардың антропонимдері // Қазақстан халықтарының атаулары. АХАТ органдарының, халық депутаттарының ауылдық және поселкелік Кеңестерінің, паспорт столдарының қызметкерлеріне арналған анықтамалық. – Алматы: Лингвистикалық орталық, 1991. Ата-бабалардың есімдері: Ежелгі түркі ономастикасының қалыптасу көздері мен қызмет ету ерекшеліктері. – Алматы: ҚР МН-АН Шығыстану институты, 1997. (Имена далеких предков: Источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики) [3].

Көрнекті ғалым өмірінің осы шағына дейін тек ғылымға адал қызмет етіп, жүзге тарта ғылым кандидаттары мен PhD докторларын, магистрларды даярлап шығарды. Қазір сол шәкірттері өзінің салып берген ғылыми мектебін жалғастырып, қазақ ғылымының одан әрі дамуына атсалысып келеді. Валерий Уйгуровичтың ғылым жолын таңдаған шәкірттерінің ішінде ғылым кандидаттары, доценттер, профессорлар, ғылыми қызметкерлер, шет тіліне қатысты әртүрлі салада қызмет арқарып жүрген өз ісінің қас мамандары бар. Осындай талантты мамандардан іргелі де қуатты шоғырылған ғылыми мектеп қалыптастырған ұстазды барша шәкірттері мақтаныш тұтады.

Осы жылдың 22 қарашасында ұстазымыз жетпіс жасқа толды. Сол жетпістің төріне тоқтамай шыққан ұстазымыз әлі тың. Жастардың ақылшысы, ғибраты мол данасы, өнеге иесі. Ол кісі Алланың өзіне берген күш-қуатын, ынта-жігерін әлде де жас мамандар әзірлеуге, жоғары білікті шығыстанушы, түркітанушы, тілтанушы ғалымдарды даярлауға, еліміздің оқу-білім, ғылым саласын дамытуға жұмсайтыны сөзсіз.

Валерий Уйгурович, алдыменен, сүйікті жар, ардақты әке: ұлын нағыз азамат етіп тәрбиелеп, олардан ұрпақ таратып, немерелерінің асқаралы атасына айналған. Ендеше, ардақты әкені, туған халқының жалынды жанашыры, парасатты патриоты, нағыз ұлт зиялысы дәрежесіне көтерілген қадірменді ұстазымыз Валерий Уйгуровичты 70-жылдық мерейлі мерекесімен құттықтай отырып, оған зор денсаулық, отбасына амандық, мол шығармашылық табыстар тілегеніміз абзал болар.

ӘДЕБИЕТ

1. Антропонимы уйгуров // Имена народов Казахстана. Справочное пособие для работников учреждений ЗАГС, сельских и поселковых Советов народных депутатов, паспортных столов. – Алма-Ата: Лингвистический центр, 1991. – С. 63–76.

2. Древнетюркская ономастика. - Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 156 с.
3. Имена далеких предков: Источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики. – Алматы: Институт востоковедения МН-АН РК, 1997. – 302 с.

УДК 81'373.

Ислам Айбарша Исламовна,
д.ф.н., профессор,
декан педагогического факультета
иностраннных языков
КазУМОиМЯ им. Абылай хана

ЛИНГВОКОГНИТИВНЫЕ АСПЕКТЫ ОНОМАСТИКИ

Аннотация. В статье дана оценка вклада В.У.Махпирова в тюркологию, особенно изучения древнетюркской ономастики. Показано, что на современном этапе развития лингвистики особенно лингвокультурологические и лингвокогнитивные исследования не будут полноценными без учета этимологии и герменевтического анализа, культурологического реконструирования. Дана оценка исследователя в плане определения перспективы изучения древнетюркской ономастики как основу мировидения тюркских народов, объединенную историчностью, традицией и письменной культурой.

Ключевые слова: ономастика, лингвокогнитивистика, лингвокультурология, древнетюркская ономастика.

Всем нам известно, что у истоков тюркологии в Казахстане стоят такие ученые, как академик А.Кайдаров, А.Аманжолов, Т.Талипов, Ә. Құрышжанов, В.У. Махпиров. Е.Кажибек и многие другие ученые. 1970-1980-е годы считаются расцветом отечественной тюркологии.

На современном этапе развития тюркологии создана Международная тюркская академия, которая ориентирована на изучение историко-культурного наследия тюркской цивилизации. И вот сегодня мы чествуем одного из корифеев тюркологии доктора филологических наук, профессора Валерия Уйгуровича Махпирова.

Современные исследования оправданно ориентированы на современные тенденции развития науки и технологии. И филологические исследования также не составляют исключение. Однако, этнолингвистические, этнопсихолнгвистические, межкультурные, лингвокультурологические, дискурсивно-когнитивные направления по своей стержневой содержательной сути определяются диахроническими кодами и концептами.

Тюркское ономастическое пространство является одним из кладезей, который сквозь века сохраняет целостность и идентичность тюркских народов. Тюркская ономастика, в целом, и тюркская антропонимика, в частности, являются архетипичной моделью ментальных и культурологических ценностей.

И наш сегодняшний юбилар, многоуважаемый Валерий Уйгурович впервые в тюркологии определяет в своем поистине фундаментальном труде, в докторской диссертации, источники формирования, особенности функционирования, структурные типы и смысловые модели древнетюркской ономастики.

Специфика диахронических исследований требует от исследователя интегративного подхода к объекту исследования. Это, в первую очередь, изучение исторических факторов, этнокультурных процессов, формирующих ономастический пласт и древнетюркских письменных памятников, написанных разными системами письма, собственно лингвистических структурных типов и семантических моделей в диахронии. И для реализации такого комплексного подхода ученый анализирует исторический путь становления тюркской ономастики и опираясь на труды всемирно известных ученых по тюркологии в частности, А.Грача, Н.А.Баскакова, и определяет XIII век - до монгольского нашествия - как верхнюю границу древнетюркской ономастической системы [1].

Он также проанализировал труды Н.А.Бичурина, Дж.Гамильтона, А.Г.Малявкина, В.Радлова, И.А.Клюкина по материалам китайских хроник относительно древнеуйгурской ономастики, где восстанавливается исконная форма тюркских имен собственных, первоначальное их звучание [2-4]; и привлечены множество исследований по наиболее ценным для тюркской и мировой культуры трудов М.Кашгари «Дивану лугат-ит-тюрк» и «Кутадгу билик» Юсуфа Хас Хаджиба Баласагуни [5-6], где как истинный исследователь следует источниковедческой традиции, обращается к первоисточникам.

Глубина и масштабность данного исследования демонстрируют аналитический ум, широту взгляда, исследовательский дух и научный потенциал, что и определяет фундаментальность труда Валерия Уйгуровича – Ученого с большой буквы.

Ученый обращает внимание исследователей на труды Н.А.Баскакова по тюркской ономастике в памятниках славянской древности и отмечает необходимость изучения древнетюркской ономастики на основе арабских и персидских памятников, которое остается по сей день актуальным направлением для исследователей.

На современном этапе развития лингвистики, как выше отмечено, особенно лингвокультурологические и лингвокогнитивные исследования не будут полноценными без учета этимологии и герменевтического анализа, культурологического реконструирования.

Валерий Уйгурович находит очень интересную модификацию рассмотренного в докторской диссертации этнонима *түрк* в концепт, тем самым рассматривая его через призму концептологии и лингвокультурологии и открывает новую грань исследований диахронического плана.

Значение концепта *төр* определяется в социально-культурной организации общества. Интерес вызывает его проецирование в структурно-функциональную модель жилища тюрков, приобретая символическое значение.

Валерий Уйгурович верно определяет перспективы изучения древнетюркской ономастики как основу мировидения тюркских народов, объединенную историчностью, традицией и письменной культурой.

Труды Валерий Уйгуровича отличаются интересными параллелями, неординарными идеями, что на мой взгляд является продуктом многогранного знания и исследовательского опыта, и той научной школы, в которой он сформировался как ученый.

Будучи Директором научно-исследовательской школы современной лингвистике, Валерий Уйгурович всегда поддерживал меня во время выполнения и защиты докторской диссертации, видимо во мне увидел огонек исследователя.

При написании докторской диссертации я также обращалась к трудам тюркологов, в том числе, естественно, и Н.А. Баскакова. Когда я читала научные труды, иногда я проникалась стилем авторов и это происходило бессознательно.

После защиты уже, я как-то напросилась на лекцию Валерия Уйгуровича, и у меня было такое ощущение, что его голос, подача и содержательность материала напоминали мне Н.А.Баскакова. После лекции я подошла и поблагодарила за великолепную лекцию, и осмелилась сказать «будто слушала Н.А.Баскакова», а он мне в ответ: «Я же у Баскакова учился». Позже я узнала, что Валерий Уйгурович ученик самого Н.А.Баскакова, он был его официальным научным руководителем по кандидатской диссертации.

И тогда я поняла, из каких истоков исходят глубокие мысли, серьезное содержание, ответственный подход к исследованию. Его стиль мышления и его оформление восходили к истинным светилам науки.

За этим столом собрались ваши ученики, которым Вы передавали ваши знания и опыт, а также коллеги, для которых Вы являетесь примером истинного ученого.

И сегодня пользуясь случаем, я искренне поздравляю многоуважаемого Валерия Уйгуровича с его юбилеем!

Мы благодарим Вас за ваши образцовые фундаментальные исследования! Желаю здоровья, долголетия и благополучия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баскаков Н. А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков: Словосочетание и предложение / Институт языкознания АН СССР. - М.: Наука, 1975 - 288 с.
2. Малявкин А.Г. Материалы по истории уйгуров в IX-XII вв. - Новосибирск: 1974. - 210 с. (История и культура востока Азии. Т. II.)
3. Радлов В.В. Сибирские древности (в «Материалах по археологии России, издаваемых Императорской археологической комиссией»). - Санкт-Петербург, 1888.
4. Клюкин И.А. Новые данные о племени тардуш'ей и толис'ов // Вестник Дальневосточного отделения АН СССР. - 1932. - № 1-2. - С. 91-98.
5. Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-турк (Свод тюркских слов): В 3-х томах / Пер. с араб. А. Р. Рустамова под ред. И. В. Кормушина; предисл. и введ. И. В. Кормушина; примеч. И. В. Кормушина, Е. А. Поцелуевского, А. Р. Рустамова; Институт востоковедения РАН: Институт языкознания РАН. - М.: «Восточная литература», 2010. - Т. 1. - 464 с.
6. Юсуф Баласагуни. Кудатгу-Билик: (Благодатное знание). – Москва: Наука, 1983.

СЕКЦИЯ 1. ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУ ЖӘНЕ ЭТНОЛИНГВИСТИКА
СЕКЦИЯ 1. ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ И ЭТНОЛИНГВИСТИКА
SECTION 1. LINGUOCULTUROLOGY AND ETHNOLINGUISTICS

УДК:378.016:811.111246.2

Артықбаева Сәуле
2-курс магистранты
Абай Құнанбаев атындағы ҚазҰПУ
Алматы, Қазақстан, e-mail: saule_art@inbox.ru

ШЕТ ТІЛІНДЕ АУЫЗША СӨЙЛЕУ ДАҒДЫСЫНЫҢ
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (ДИАЛОГТЫҚ ФОРМА)

Аңдатпа. Шеттілдік білім беру жүйесінде ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыру тәсілі – ауызша әдебиет пен көркем әдебиет арқылы тілдің мәнін сіңіру. Сіз оқыған шығарманың негізінде ойынды көркем түрде жеткізе білу-тіл мәдениетін меңгерудің шарттарының бірі. Бір-бірімен сөйлескенде немесе көпшілік алдында сөйлегенде, ол қанша мағыналы ойлар болса да, көрінбейтін, жансыз болып шығады. Ауызша сөйлеудің эмоционалды үні интонациямен, мимикамен көрінеді. Жазбаша тілде мұндай мүмкіндіктер жоқ. Дұрыс сөйлей алатын адам тыңдаушыға өз ойын толық түсіндіре алады. Ел алдында шебер, шешен сөйлеу көп жұмысты, оқуды және оқуды қажет етеді. Шешен халқында, негізінен, сөйлеу өнері табиғи түрде ойлар ағынынан туындайды. Көркемдік талғамды, сөйлеу мәдениетін және шешендік техниканы дұрыс қолдана алатын адам ғана эстетикалық әсерге ие бола алады.

Тірек сөздер: диалогтік сөйлеу, шет тілі, психологиялық ерекшеліктер, қарым-қатынас процесі, лингвистикалық ерекшеліктер, шет тіліндегі мәлімдеме

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАВЫКОВ УСТНОЙ РЕЧИ НА
ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ (ДИАЛОГИЧЕСКАЯ ФОРМА)

Аннотация. Способ формирования навыков устной речи в системе иноязычного образования-усвоение сущности языка через устную литературу и художественную литературу. Умение художественно передать игру на основе прочитанного вами произведения-одно из условий овладения языковой культурой. Когда он разговаривает друг с другом или публично, он оказывается невидимым, безжизненным, независимо от того, сколько осмысленных мыслей у него есть. Эмоциональный тон устной речи выражается интонацией, мимикой. В письменной речи таких возможностей нет. Человек, который может говорить правильно, может полностью объяснить слушателю свою точку зрения. Умелая, красноречивая речь перед страной требует много работы, учебы и обучения. В чеченском народе, в принципе, искусство речи естественно вытекает из потока мыслей. Эстетическим эффектом может обладать только тот, кто умеет правильно использовать художественный вкус, культуру речи и ораторские приемы.

Ключевые слова: диалогическая речь, иностранный язык, психологические особенности, процесс общения, лингвистические особенности, высказывание на иностранном языке.

LINGUISTIC FEATURES OF ORAL SPEECH SKILLS IN A FOREIGN LANGUAGE (DIALOGICAL FORM)

Abstract. The method of formation of oral speech skills in the system of foreign language education is the assimilation of the essence of language through oral literature and fiction. The ability to artistically convey the game based on the work you have read is one of the conditions for mastering the language culture. When he talks to each other or in public, he turns out to be invisible, lifeless, no matter how many meaningful thoughts he has. The emotional tone of oral speech is expressed by intonation, facial expressions. There are no such possibilities in writing. A person who can speak correctly can fully explain his point of view to the listener. A skillful, eloquent speech to the country requires a lot of work, study and training. An aesthetic effect can only be possessed by someone who knows how to properly use artistic taste, culture of speech and oratorical techniques.

Keywords: dialogic speech, foreign language, psychological features, communication process, linguistic features, utterance in a foreign language.

Кіріспе

Оқыту әдістемесіндегі негізгі ұстанымдардың бірі шет тілін оқыту мәселелері ауызша сөйлеу, атап айтқанда диалогтық демелер.

Шетелдіктерді оқыту процесінде мектепте де, жоғары білім беру жүйесінде де тіл ұрпақтың психологиялық және психолингвистикалық ерекшеліктеріне мұқият назар аударуы керек шет тіліндегі диалогтық мәлімдемелер. Диалогтық сөйлеу, оның лингвистикалық сөйлеуімен қатар сияқты қасиеттер:

- ситуациялық;
- клишелену;
- фразеологиялық;
- эллиптикалық;

- стилистикалық саралау [1] ол психологиялық жоспардың қасиеттерімен де сипатталады, тыңдаушыларды шет тілді сөйлеу қарым-қатынасына үйретуде маңызды рөл атқарады.

Диалогтық сөйлеуді бір нүктеден қарастыруға болады бірлескен, серіктестік сипаттағы процесс ретінде сөйлеу жаратылысының көрінісі. Бұл процесте әрқайсысы байланыс серіктестерінен тек қана емес осы байланыс актісін басқару субъектісінің рөлінде, бірақ оның объектісі [2].

Осыған байланысты маңыздылығы келесідей диалогтық форманың психологиялық сипаттамасы қарым-қатынас екі жақты сипат ретінде айқын болады. Сөйлеу қарым-қатынасының екіжақтылығы коммуникативті процесте сараланған қарым-қатынастың болуын білдіреді қарым-қатынас актісіне қатысушылар орындайтын рөлдер.

Спикер, тараптардың бірі бола отырып, әдетте бастамашыл рөл атқаратын адам ретінде ұсынылады қарым-қатынас процесі [3]. Оның міндеті тыңдаушының назарын аудару және, осылайша, хабарламаны қабылдау қамтамасыз етілді.

Осыған қарамастан ақпараттың негізгі ағымы сөйлеушіден шығатыны факт тыңдаушыға ақпарат ағынының белгілі бір бөлігі болуы мүмкін.

Материалдар мен әдістер

Қарым-қатынастың диалогтық процесінде сөйлеушінің рөлін орындайтын сұхбаттасушының жұмысы тек ақпарат беруге байланысты болып көрінуі мүмкін. Бұл түсінік өте иллюзиялы, өйткені ол өзінің сөйлеу сөзін тыңдап қана қоймай, тыңдаушы рөліне ие сұхбаттасушының реакциясын көрсететін белгілі бір сигналдарды қабылдауы керек. Диалогтық қарым-қатынас процесінде сөйлеуші әртүрлі кедергілерге тап болуы мүмкін, мысалы — эмоциялар;

- тәжірибелер;
- сөйлеу әрекетіне қатысы жоқ кез-келген ойлар;
- фондық оқиғалар-басқа араласулар [4].

Осылайша, сөйлеуші психолингвистикалық сипаттағы әртүрлі мәселелерді шешуі керек: — жаңа ғана ұсынылған көшірмені есте сақтау, сонымен қатар-бұрын айтылғанды ұмытпау. Спикер рөлін атқаратын әңгімелесуші болашақ мәлімдемелердің мазмұнды бөлігін жоспарлайды. Мұнда айта кету керек, спикер көбінесе тыңдаушының келіп түскен ақпаратты қабылдауға қаншалықты ыңғайлы екендігіне алаңдамайды, өйткені спикердің сөйлеуі түсініксіз, бөлінбейтін және немқұрайлы болуы мүмкін; өте тыныш немесе мүлдем айтылуы мүмкін емес. Өз міндетін жеңілдету үшін сөйлеуші рөліне ие сұхбаттасушы көбінесе күнделікті қарым-қатынаста жадтың жоғарғы қабаттарында орналасқан және одан ерекше қиындықтар мен проблемаларсыз тілдік бірліктердің шектеулі қорын пайдаланады.

Материалдар мен әдістер

Нәтижесінде тыңдаушыға ақпаратты түсіну қиынға соғады, өйткені оның міндеті ақпараттық хабарламаның мазмұнын қабылдау және түсіну ғана емес, сонымен қатар қарым-қатынас актісі талап етсе, жауап көшірмесін жоспарлау болып табылады. Қарым-қатынастың диалогтық формасының тағы бір ерекшелігі, оның екіжақтылығымен қатар, сөйлеу кезінде сөйлеу әрекеттеріне дайын какстігі ретінде сипатталатын стихиялылық болып табылады. Стихиялылық коммуникативті серіктестер қолданатын тілдік құралдардың автоматтандырылуы мен жұмылдыру дайындығының өте жоғары деңгейін білдіреді.

Диалогтық сөйлеудің келесі ерекшелігі ретінде стихиялылықты атап өтуге болады. Қарым-қатынас процесінде қарым-қатынас серіктестерінің сезімдері мен тәжірибелері ғана емес, сонымен қатар сұхбаттасушының жеке басына және оның сөйлеуіне субъективті көзқарас айқын көрінеді. Бұл сөйлеудің субъективті-бағалау түсімен және бейнелілігімен де, вербалды емес құралдарды кеңінен қолданумен де көрінуі мүмкін. Сезімдерді білдіру сызықтарды қолдану арқылы мүмкін болады — таңқаларлық: нақты?/I can't believe it! - Well done мақұлдауы. - you did a great job. — көңілсіздік I feel so disappointed- қуаныш пен бақыт!/Wonderful!/I love it. - мен жек көремін!/Terrible! - мен қамқорлық жасамаймын./It doesn't matter. - Oh dear эмпатиясы./I know how you feel. - Cheer up жігерлендіреді!

Егер эмоционалды бояу дәрежесі туралы айтатын болсақ, онда диалогтық сөйлеу бейтарап болуы мүмкін

— орташа эмоционалды;

— жоғары-эмоционалды реңк. Сөйлеу көбінесе бейтарап, орташа эмоционалды бояу элементтерімен сипатталады, өйткені эмоционалды-сенсорлық күйдің көрінісі коммуникативті процестің нақты жағдайымен имитацияланған және берілген.

Зерттеудің нәтижелері және талқылау

Осылайша, қарым-қатынастың диалогтық формасы процесінде қарым-қатынас серіктестері психологиялық сипаттағы бірқатар мәселелерді шешуі керек, атап айтқанда:

1) алдыңғы репликалардың қайталануын болдырмау (олардың да, коммуникативті қызметтегі серіктестік);

2) сөйлеу практикасы басталған сәтте алынған мәліметтердің барлық көлемін реактивті бағалауға міндетті;

3) қарым-қатынас ережелерін сақтай отырып, өз сөзін немесе пікірін уақтылы енгізе білу;

4) қарым-қатынас серіктесін тыңдай білу және белгілі бір эмоционалды тонды сақтау;

5) өзінің сөйлеу сөзінің дұрыстығын және шұғыл қажет болған жағдайда оған ықтимал түзетулер енгізуді бақылауға міндетті;

6) жағдайдан лингвистикалық және экстралингвистикалық құралдармен (қимылдар, мимика, эмоциялар) көрсетілген ақпаратты ала білу;

7) мәлімдеменің мазмұнды мазмұнын қалыптастыру (өмірлік тәжірибе негізінде. Егер біз қарым-қатынастың диалогтық формасының психолінгвистикалық ерекшеліктері туралы айтатын болсақ, онда оның негізгі және ажырамас қасиетін белгілеу маңызды репликация. Репликация — бұл жоспарда біріктірілген репликалармен алмасу – құрылымдар, функциялар және-семантика диалогтық бірліктерге. Диалогтық бірліктер – бұл әртүрлі мазмұндағы және тілдік дизайндағы сөйлеу әрекеттерінің өзара әрекеттесуі. Коммуникативті функция тұрғысынан диалогтық бірліктер:

— кез-келген ақпаратты сұрау;

— алынған ақпаратқа өз көзқарасын білдіру;

— бұрыннан бар ақпаратқа қосымша жаңа ақпаратты нақтылау немесе беру. Диалогтық бірліктердің бұрын белгіленген түрлерімен қатар зерттеуші В. А. Бухбиндер сонымен қатар стереотиптік сөйлеу әрекеттерінің болуын атап өтеді, олардың арасында сөйлеу этикетінде қабылданған тұрақты өрнектерді көрсетуге болады: сәлемдесу (Good morning/evening/afternoon./ Сәлем); өтініш (Could you help me, please.); алғыс білдіру (thank you very much). Сөйлеу әрекеттерінің саны бойынша диалогтық бірліктер биномдық, триномия айқындалады.

Қорытынды

Осылайша, қарым-қатынастың диалогтық формасы – бұл қарым-қатынастың нақты белгіленген жағдайында және жеткілікті уақыт болмаған жағдайда сөйлеу әрекеттерінің өзара әрекеттесуінің өнімі, осылайша қарым-қатынастың диалогтық формасының ситуациялық және стихиялық сипаттамаларын анықтайды. Сонымен қатар, сөйлеу әрекетінің диалогтық түріндегі кем дегенде екі тұспа-тұс диалогтық сөйлеудің екі жақтылығын анықтайды.

ӘДЕБИЕТ

1. Бухбиндер В. А. Ауызша сөйлеу процесс ретінде және оқу пәні ретінде // Ауызша сөйлеуді оқыту әдістемесінің очерктері шет тілдерінд. - Киев: КМУ, 2010.
2. Жилинская А.В. Трансформация идеологии в мире политики / А. В. Жилинская, А. Э. Сенцов, А. А. Трунтягин // Молодой ученый: ежемесячный научный журнал. – 2015. - № 9 (89). - С. 968-970.
3. Маслыко Е. А., Бабинская П.К. Шет тілі мұғалімінің үстел кітабы. Анықтамалық нұсқаулық. - 4-ші басылым, стереотиптік. – Минск: Жоғары мектеп, 1998. - 522 Б.
4. Непоиранов А.С., Ростова Е.С., Туманова Н. А. Ағылшын тілін үйренудің тиімді әдістері және шет тілін қабылдаудың мүмкін қиындықтары туралы сұраққа // Жас ғалым. - 2015. - № 9. - 1150-1153 бб

УДК 397

Кагазбаева Эльмира Маратовна

кандидат политических наук, профессор,
декан факультета востоковедения
КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
Алматы, Қазақстан,
e-mail: Kagazbaeva.e@gmail.com

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ РОЛЬ ЖЕНЩИН В КОЧЕВОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация. В этой статье мы проанализируем роль женщин в кочевом обществе в социально-политическом аспекте. Идея статьи: женщины всегда занимали важную роль в обществе и активно влияли на ход общественно-политического процесса. Культура кочевников характеризовалась уважительным отношением к женщинам. Традиции материнского права определили социальные основы многих кочевых государств мира. Женщины являются важным фактором качества и уровня международных отношений, способствуя миру и распространению культуры. При углубленном изучении источников можно найти множество примеров, когда политика степи в значительной степени определялась присутствием в ней женщин.

Автор приходит к выводу, что женщины занимают важное социально-политическое положение в кочевом обществе. Поэтому существует необходимость в новом понимании национальной истории, глубоком и объективном изучении роли женщин в социально-политическом развитии кочевого общества.

Ключевые слова: степная политика, кочевое общество, женщины, материнские права, государство.

КӨШПЕЛІ ҚОҒАМДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ РӨЛІ

Аңдатпа. Бұл мақалада біз көшпелі қоғамдағы әйелдердің рөлін әлеуметтік-саяси тұрғыдан қарастырамыз. Мақаланың мазмұны: әйелдер әрқашан қоғамда маңызды орындарды иеленді және қоғамдық-саяси процестің барысына белсенді ықпал етті. Көшпелілер мәдениеті әйелдерге ерекше құрметпен қараумен сипатталады. Аналық құқық дәстүрлері әлемнің көптеген көшпелі мемлекеттерінің әлеуметтік негіздерін анықтайды. Әйелдер бейбітшілік пен мәдениеттің таралуына ықпал етіп, халықаралық қатынастардың сапасы мен деңгейін жоғарлатуда маңызды фактор болды. Дереккөздерді терең зерттей отырып, далалық саясат негізінен әйелдердің болмысымен айқындалған көптеген мысалдарды табуға болады.

Автор көшпелі қоғамда әйелдер маңызды қоғамдық-саяси қызмет атқарады деген тұжырым жасайды. Сондықтан ұлттық тарихты жаңаша түсіну, көшпелі қоғамның әлеуметтік-саяси дамуындағы әйелдердің рөлін терең әрі объективті зерттеу қажеттілігі туындады.

Тірек сөздер: дала саясаты, көшпелі қоғам, әйелдер, ана құқығы, мемлекет.

SOCIO-POLITICAL ROLE OF WOMEN IN NOMADIC SOCIETY

Abstract. In this article, we will discuss the role of women in a nomadic society in the socio-political aspect. The idea of the article: women always occupied important positions in society and actively influenced the course of the socio-political process. The nomadic culture was characterized by a particularly respectful attitude towards women. Maternal right traditions have determined the social foundations of many nomadic states of the world. Women were an important factor in the quality and level of international relations, contributing to peace and the spread of culture. By in-depth examination of the sources, many examples can be found when the steppe policy were largely determined by the presence of women in it.

The author concludes that women occupy an important socio-political position in a nomadic society. Therefore, there is a need for a new understanding of national history, a deep and objective study of the role of women in the socio-political development of a nomadic society.

Keywords: steppe politics, nomadic society, women, Maternal rights, state.

История казахов – часть общетюркской истории, поскольку казахи – часть тюркского народа. Протоказахи и казахи, как часть тюркского народа, исторически проживавшего в Великой Степи, в центре Евразии – наследники тюркской истории и цивилизации. Они по праву разделяют все исторические успехи и поражения тюрков.

Женщины во все времена занимали значительные позиции в обществе и активно воздействовали на ход социально-политического процесса. Для кочевой культуры было характерно особо почтительное отношение к женщине. Традиции материнского права определили социальные основы многих кочевых государств мира. Как известно, первыми прародителями эстетики и культуры кочевья были скифы, в последующем их наследниками стали гунны, тюрки и монголы.

В истории существовал феномен кочевых женщин –воительниц. Женщины в скифо-сакскую эпоху в конно-кочевой цивилизации нередко выступали в роли правительниц. Например, в истории казахского народа было семь женщин-цариц, самая легендарная из них – сакская царица Томирис [1, с. 383]. Женщины кочевого общества отличались от женщин других восточных народов тем, что обладали гораздо большей независимостью и свободой, зачастую принимая непосредственное участие в судьбоносных решениях народа. Степь родила такие типы женщин как подруга – соратница, советница хана, родоприветельница, женщина-острослов, и, наконец, женщина –воин. При этом поразительно, что у кочевников не предусматривались женщины для развлечений. По степному кодексу чести соплеменница могла стать в будущем только женой [2, с. 37].

По мнению исследователя Ю.Зуева, у древних тюрков правом на высшую власть обладал не только каган, но и его жена. Это приводило также к сакрализации их родов, Каганского и Катунского [3, с. 249]. В этом можно видеть пережиток гинекократии, особенно сильного в древнем и средневековом обществе. В связи с этим интересно привести рассуждение казахского исследователя Н. Оспанулы о тюркской богине деторождения и плодородия. «Умай не олицетворяет женское начало в оппозиции «мужское-женское». Этой оппозиции не существует в тюркской метафизической системе, которая насквозь реалистична и функциональна, феноменологична. Хайдеггеровское «поэтически живет на земле человек» сказано, как будто бы о тюркском духе. У Умай множество функций сообразно тому, как многообразна сама жизнь, но в основе она охраняет генеалогически-антропологическую идентичность тюрков» [4, с. 61].

Богиня Умай входила в триаду высших божеств тюрков и покровительствовала всем их делам. У озера Бийликуль в Жамбылской области обнаружена каменная плита, на которой изображена сцена поклонения тюркских воинов Тенгри и Умай, где она предстала в трехроговом головном уборе. Супруг – цариц часто сравнивали с Умай, она была женой царя, поражала злых духов, была вооружена луком и стрелами, покровительствовала воинам [5, с. 195].

В изложении исследователей Ю.А. Зуева и К.У. Торланбаевой, образы женщин в кочевой среде эпохи, вобравшей в себя период истории кочевой империи сюнну, взаимопроникновения и трансформации кочевых социальных отношений между кочевыми и оседлыми народами, сложение тюркской этнической общности и многие другие процессы, представлен и выражен через призму природно-божественной сущности. Этот образ опирается на законы изначально материнско-правового статуса, которые стали базовым для сложения отцовско-правовых отношений. В мифологическом сознании вырисовываются представления о лунной / женской и солнечной / мужской сущности правящих династий, Катунских и Каганских родах и племенах, божества Тенгри и Жер-Су выступают создателями макро-и микрокосмоса тюрков, солнцу и луне приносят жертвы сюнну. Дуально-организованные правящие племена известны по письменным источникам у ряда кочевых и оседлых народов древнего и раннего средневековья [6, с. 129].

Одной из характерных особенностей наследия западных тюрков являлось почтительное отношение к земле и воде, символизированных в образе божества Жер-Су. С ее именем приносили клятву над чашей с водой и в знак верности

данному обету выпивали содержимое чаши. Это считалось священным ритуалом. Только на казахской земле тюрки создавали статуи божества в женском облики, олицетворявшие Жер-Су. Примечательно, что портреты женщин-катун, сопрательниц каганов, изображали также и на тюркских монетах.

Главное отличие женщин кочевого общества в том, что она не выделяет себя из бытия как нечто особое, она всегда при муже, при детях, при родичах. В противовес склонному к абстракции мужчине она не сомневается в своей идентичности: она создана рожать и быть далее всю жизнь при своем приплоде. Задача женщины – правильно забеременеть. Это и определяет стратегию кочевого общества: героическое сватовство и династийные браки. Женщина – важный фактор качества и уровня международных отношений.

Знания об этикетном поведении дети получали от родителей. Заслуженным уважением в кочевом обществе пользовалась женщина-мать. Многие источники свидетельствуют о том, что существовал культ матери. В нем была выражена педагогическая оценка ее «тысячелетней мудрости, понимающей, призывающей, использующей физические, педагогические, нравственные силы отца, деда, бабушки. Для подтверждения вышеуказанных слов приведем казахские пословицы и поговорки: «Родичей много, а мать одна», «Ребенок без отца – наполовину сирота, ребенок без матери – полный сирота», «Трижды на себе мать в Мекку сvezи – с материнским долгом не считаешься». Этикет предписывал исключительно бережное отношение к матери, сестре, дочери, потому что женщина – хранительница семейного очага, опора мужа, мать своих детей, сестра и предпочтение отдавалось родственникам по линии матери.

Казахстанский исследователь О. Сулейменов в книге «Аз и Я» пишет: «Тюркский каган обычно выдавал свою дочь за менее сильного, чтобы приобрести союзника, а в перспективе включить союзника в орбиту своей государственности. В этой формуле дипломатического брака (дочь сильного выдается за вассала) выразились пережитки идеологии матриархата: женщина считалась главой семьи, и дети от нее принадлежали по крови ее роду. Тюркская пословица: «сыновья – дети матери» выражают ту же мысль. Сыновья ее наследовали престол в подчиненном народе. Династийные браки преследовали далеко идущие цели. Наследник престола – сын и выученик матери» [7, с. 87].

Ценные и интересные сведения о роли женщины в кочевом обществе содержатся в книге Л.Гумилева «Древние тюрки», где исследователь на большом историческом материале показал, что в истории много было легендарных женщин, которые участвовали в сражениях, возглавляли аулы, воспитывали знаменитых личностей. Очень строгие правовые нормы охраняли женщину: изнасилование замужней женщины каралось смертью, соблазнитель девушки должен был немедленно жениться на ней. И как правильно подметил Л. Гумилев ограничение прав женщин в кочевом мире – явление позднее и, возможно, связанное с тем общим упадком, который постиг Среднюю Азию в послемонгольский период [8, с. 125].

В европейской христианской традиции женщину принято считать слабым существом, поэтому мужчина обычно помогает, взваливая большой груз на себя. В кочевой традиции, напротив, женщина считается во всем равной мужчине, в том числе и в способности к труду. При кочевом образе жизни так сложилось, что мужчина исполнял роль добытчика и воина, защитника племени. Поэтому ему

всегда приходилось быть на стороне: разведывать новые пастбищные угодья, угонять чужих лошадей, нести дозорную службу, выпасать скот. А женщина всегда была при доме, а в условиях кочевой жизни, она сама и была живым передвижным домом, символом семьи и все ее действия были мотивированы и носили практический характер.

По мнению казахского исследователя А. Кодара «в кочевом обществе пол не дает никому ни преимуществ, ни выгод. Иначе бы нарушилась хрупкая экосистема кочевого сообщества, где каждая активная единица на счету» [2, с. 55].

Традиции степных амазонок, о которых писали античные авторы, продолжалось вплоть до Нового времени, батырами были жена Кабанбай батыра Гаухар и его дочь Назым, Айбике – жена Буланбай батыра и другие [9, с. 45].

В рамках нашей статьи представляет интерес вопрос о влиянии ислама на положение женщины в кочевом обществе, так как ислам стал проникать в Казахстан уже с IX века, а к началу XX века превратился в значительный фактор общественной жизни. Так, в монографии казахстанского исследователя Н.Д. Нуртазиной «Ислам в истории средневекового Казахстана (историко-культурологическое исследование)» имеются интересные суждения о положении женщин в кочевом обществе. Как отмечает автор монографии, ислам в значительной степени способствовал возвышению представлений о семье и браке у кочевых народов, создал условия для духовной эмансипации женщины. Казахские женщины отличались особой набожностью, и в то же время мужественностью [10, с. 39].

Следует заметить, что роль и положение женщины в кочевом обществе другое, нежели у арабов. Тюрки руководствовались в жизни не только Кораном, но и обычным тюркским правом (то есть, родовыми и племенными обычаями).

Исследователь Н.Д. Нуртазина отметила, что среди факторов духовно-культурного, идеологического сплочения народов Центральной Азии важное место занимали династийные браки в среде султанов и ханов Казахстана, Средней Азии. «Стоит заметить, что женщины из аристократических семей также были образованными, религиозными. Они содействовали миру, распространению культуры. «Умнейшей женщиной своего времени» названа в сочинениях восточных авторов сестра казахского хана Турсун-Мухаммеда Ханым-падишах. Одна дочь казахского хана Бурундука была выдана замуж за сына Шайбани-хана Мхаммад Тимур-Бахадур-султана, а другая – за брата того же Шайбани-хана Махмуд Бахадура. Дочь Бурундука родила сыну Мухаммада Шайбани - хана Абал-Шаха. Дочь хана Есима была замужем за бухарским ханом Имамкули. Сам Есим-хан, некоторое время живший в Восточном Туркестане, женился на дочери могулистанского Абдар-Рахим-хана, в свою очередь, выдав за него свою племянницу (дочь Кучук-султана). Мать Касым-хана по имени Джаган-бегим приходилась родной сестрой матери Махмуд-султана, брата Шейбани-хана» [10, с. 210].

При углубленном изучении источников и исторических материалов, можно найти немало примеров того, когда степная политика в значительной степени определялась присутствием в ней женщин. Большой научный интерес представляет сборник «Прошлое Казахстана в источниках и материалах» под редакцией известных историков С.Д. Асфендиярова и П.А. Кунте, где подобраны и систематизированы по хронологическим и тематическим признакам отрывки из

произведений греческих, китайских, арабских, персидских, немецких, итальянских, французских, английских, шведских, голландских и русских географов и путешественников с V в. до н.э. – XVIII в. н.э. Приведем некоторые отрывки из сборника, представляющие интерес для нашего исследования. Так, арабский путешественник Ибн-Батута (1302-1377 годы рождения), посетив Дешт-и Кыпчак был удивлен тем, что тюркские женщины не закрывают лицо, жители уважают их и они «по своему положению стоят выше, чем мужчины» [11, с. 89].

XVI век представлен в сборнике отрывками из очерка «Тарих-и-Рашиди», известного на мусульманском Востоке Мухаммед-Хайдара Дулати. То, что женщины из аристократического рода участвовали в управлении государством хорошо показано ученым, когда он описывает политические события, которые происходили после смерти Касым хана в Казахском ханстве и роль его жены Султан – Нагир-ханым, которая была посредницей в решении важных государственных дел между ханом Могулистана Султан-Саидом и ханом Казахского ханства Тагиром» [11, с. 121].

О том, что женщины в истории Казахстана играли видную роль, подтверждает казахстанский исследователь И. Ерофеева на примере исследования деятельности ханши Бопай (XVIII век). Ханша имела собственную печать, которую ставила на деловых письмах, участвовала в курултаях и была настолько властной женщиной, что, когда погиб Абулхаир, она в течение десяти лет оказывала очень сильное влияние на своих сыновей. И они, нравилось им это или нет, вынуждены были слушать мать и выполнять ее волю [12, с. 289].

Объективное изучение данного вопроса показывает, что в кризисные эпохи в кочевом обществе имело место невежество и жестокие нравы. Так, свидетельства дореволюционных европейских ученых одинаково отражают чрезвычайно тяжелое положение женщин у кочевников. Для примера приведем отрывок из труда российского историка XVIII века А. Левшина: «Женский пол казачьего народа по многим причинам должен был предпочтен мужскому. Киргизки далеко превосходят киргизов в трудолюбии. Они отправляют все домашнее хозяйство, на них лежит половина попечений о скоте, они сверх того, занимаются рукоделиями и приготовлением одежды себе и детям, они же должны заботиться обо всем нужном для мужей своих, даже иногда седлать им лошадей и сажать их верхом. За все сии труды награждены они рабством, имею в мужьях своих владельцев, или господ» [13, с. 331]. Именно поэтому, тема женской эмансипации стало одной из главных в новой казахской литературе и публицистике конца XIX и – начале XX веков. Противоречия казахского общества предельно обнажены в произведениях А. Байтурсынова, М. Дулатова, Шакарима, М. Жумабаева и многих других. Особый интерес в этом плане представляет очерк Шакарима Кудайбердиева «Незабытое» прошлое и настоящее киргизов», опубликованный в «Сибирском вестнике» и обнаруженный в 1995 году. Стержневой в очерке является тема преемственности прошлого и настоящего казахов. Из трагической развязки любви Енлика и Кебека Шакарим делает вывод, что родоплеменные отношения убивали в человеке любовь к женщине, что выразилось в угнетении женщины, чуть ли не рабском положении. Именно отсутствие любви к женщине по мнению мыслителя, явилось одной из причин крушения кочевой, номадической цивилизации [14, с. 6].

Мы не утверждаем, что в кочевом обществе не было дискриминации женщин. Дилемма «мужчина-женщина», «подчинение и власть» не могли и не могут не присутствовать в феодальном обществе. Но проявляются и проецируются они в политических системах по-другому, так как в кочевом обществе гендерная стратификация имеет менее выраженный характер. Данная проблема еще требует своего изучения.

На наш взгляд, номадический дух ориентирован, скорее всего, на социально-демократическое развитие. Поэтому целесообразно возрождать и развивать такие традиционные ценности как свободолюбие, равенство, справедливость, культура взаимного уважения, открытость мировоззрения всему новому и интерес к миру. Если общество не обладает традициями, как оно может развиваться, ибо взаимозависимость, целостность традиции и инновации – это одно из условий бытия любого общества. Там, где нет этого единства, происходит культурный разрыв, нарушается принцип преемственности поколений.

Таким образом, мы пришли к выводу, что женщины в кочевом обществе занимали важное социальное положение. Поэтому существует необходимость нового осмысления отечественной истории, глубокого и объективного изучения роли женщин в социально-политическом развитии кочевого общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В 4-х томах. – Т.1. - Алматы, 1996. – 550 с.
2. Кодар А. Степное Знание: очерки по культурологам. – Астана: Фолиант, 2002. – 115 с.
3. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 405 с.
4. Оспанулы Н. Тюркский опыт мира: сплавление горизонтов // Тамыр. - 1999. - №1 (1). – С. 59-62.
5. Орынбеков М.С. Предфилософия протоказахов. – Алматы: 1994. – 207 с.
6. Великие дочери Великой Степи / Справочник. В 2-х томах. – Т.1. – Алматы: «Умай», 2003. – 370 с.
7. Сулейменов О. Аз и Я. – Алма-Ата: Жазушы, 1975. – 701 с.
8. Гумилев Л. Древние тюрки. – Алма-Ата, 1999. – 350 с.
9. Хасенов Э. Қазақ тарихының бес мың жылдық баяны. – Алматы: 1996. – 220 б.
10. Нуртазина Н.Д. Ислам в истории средневекового Казахстана (историко-культурологическое исследование): Монография. – Алматы: «Фараб», 2000. – 312 с.
11. Прошлое Казахстана в источниках и материалах // Под ред. проф. Асфендиярова С.Д. и проф. Кунте П.А. / Сб. 1: (V в. до н.э. – XVIII в. н.э.) – Алматы, 1997. – 383 с.
12. Ерофеева И. Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик. – Алматы: Санат, 1999. – 455 с.
13. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996. – 370 с.
14. Бегалинова К. Учения Абая и Шакарима – важный этап в развитии казахской духовности // Казахстанская правда. – 2009. – 24 февраля. - С.6.

Манашева Макпал Бакитжановна

аға оқытушы, магистр
Шығыстану факультеті,
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық
қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан
e-mail: haykur_2188@mail.ru

Мажикенова Жаныл Уалиевна

аға оқытушы, магистр
Шығыстану факультеті,
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық
қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан
e-mail: janilkam@mail.ru

ТҮРІК ТАНЫМЫНДАҒЫ «ӘЙЕЛ» КОНЦЕПТІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Аңдатпа. Концепт әр халықтың әлемінің тілдік бейнесін қалыптастыратын мәдени компоненттерде көрініс табады. Адамзат санасында «Әйел» концепті әмбебап болып табылады, өйткені ол әлемнің барлық тілдерінде көрініс тапқан. Мақалада түрік тіліндегі «Әйел» лингвомәдени концептісінің талдауы келтірілген. Талдау көрсеткендей, түрік лингвомәдениеті әйелдердің оң және теріс сипаттамаларын көрсетеді. Түрік тілінде әйелдердің сыртқы тартымдылығын және әйелдердің қоғамдағы әлеуметтік рөлін көрсететін мақал-мәтелдердің баршылық екенін байқауға болады.

Тірек сөздер: концепт, түрік тілі, әйел, мақал-мәтелдер, лингвомәдениет.

КОНЦЕПТ "ЖЕНЩИНА" В ТУРЕЦКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ

Аннотация. Концепт отображается в культурных составляющих, которые формируют языковую картину мира каждого народа. В сознании человечества концепт «женщина» является универсальным, потому что он представлен во всех языках мира. В статье представлен анализ лингвокультурного концепта «Женщина» в турецком языке. Анализ показал, что в турецкой лингвокультуре отражены как положительные, так и отрицательные характеристики женщин. Также в статье выявляются турецкие пословицы отражающих внешнюю привлекательность женщин и социальную роль женщин в обществе.

Ключевые слова: концепт, турецкий язык, женщина, пословицы, лингвокультура.

CONCEPT "WOMAN" IN TURKISH LINGUISTIC CULTURE

Abstract. The concept is reflected in the cultural components that form the linguistic picture of the world of each nation. In the consciousness of mankind, the

concept of "woman" is universal, because it is represented in all languages of the world. The article presents an analysis of the linguocultural concept of "Woman" in the Turkish language. The analysis showed that both positive and negative characteristics of women are reflected in Turkish linguoculture. In the Turkish language there are proverbs reflecting the external attractiveness of women and the social role of women in society.

Keywords: concept, turkish language, woman, proverbs, linguoculture.

Әр ұлт әлемді өз танымымен қабылдайды. Әр халықтың мәдениеті басқа мәдениеттерден әлемді тану және визуалды қабылдау тұрғысынан ерекшеленеді. Сондай-ақ, әр адамның санасында өзіне ғана тән ерекше, жеке әлемнің тілдік бейнесі бар. Ол әлемді ол арқылы көреді, таниды және қабылдайды. Яғни, әлемнің тілдік бейнесі-бұл тілдік бірліктер түрінде сақталатын білім жиынтығы. Сондықтан концептілік талдау барысында бір кейіпкер аясында жинақталған әлемнің тілдік бейнесінің танымдық құрылымындағы тіршіліктің мәнін толық анықтауға болады. Халықтың тілдік санасы – бұл халықтың дүниетанымының тіл түрінде, лингвистикалық стереотиптерде орындалуы. Әдетте, әртүрлі елдерде моральдық мұраттары мен идеологиялық мақсаттары ұқсас, бұл олардың өзара арақатынасына және өзара түсінісуіне ықпал етуі мүмкін.

Көптеген мақал-мәтелдер концепттерді әлеуметтік құндылық ретінде көрсетеді. «Әйел» концептісіне байланысты паремияларда ежелгі мәдениеттің элементтері мен халықтың ұлттық дәстүрлері тілдік деңгейде ерекше көрініс табады. Паремиялар «халық өмірі туралы ақпараттың өзіндік қоймасы, тек өмірді ғана емес, сонымен бірге сенім, әдет-ғұрып, салт-дәстүр мен халықтың ұғымдарын бейнелейтін айна» ретінде қызмет етеді.

Тіл білімінде концепт – бұл сөз мағынасымен бірдей тәртіптегі құбылыс, бірақ сәл өзгеше байланыс жүйесінде қарастырылған; мағынасы – логикалық қатынастар мен формалар жүйесіндегі, тіл санасында да, логикада да зерттеледі [1, 186 б.].

Тілдің құндылықтық доминанттарын оқыту әдістемесі «концепт» ұғымына негізделеді, бұл ретте осы терминнің әртүрлі түсініктері ерекшеленеді. Көп жағдайда «концепт» «ұғымның» синонимі ретінде қолданылады. Жалпы тұжырымдағанда концепттің қасиеттерін (концепт лат. *conceptus* – ұғымның мазмұны) ұғым ретінде түсіну. Осы көзқарасты семантиканы логикалық модельдеуді қолдайтындар ұстанады. Концептті тіл тасымалдаушылардың арасында жеке немесе ұжымдық санада ұғымды алмастырушы ретінде психологиялық түсінік бар. Бұл жағдайда концепттің қарым-қатынас жасаушылардың санасындағы субъективті-маңызының сипаттамалары бірінші орынға шығып, әлеуметтік қатынастар үшін қалыптасқан жеке және топтық өмір мен адамдардың қызметі нысандары болып табылатын әртүрлі образдарға негізделеді [2, 80 б.]. Бұл ұстаным ассоциациялар мен мағыналық тасымалдардың байлығын ескеруге, тіл жасаушылардың рөлін белгілеуге, жекелеген адамдар мен адами ұжымдардың санасындағы ұғым мен концептінің арасындағы айырмашылықты анықтауға мүмкіндік береді.

Концепттер концептуалды жүйені құра отырып, адамның ойындағы әлемді білдіреді. Адамның санасында концепттер әлемді тәжірибелі түсіну және әлеуметті тану барысында пайда болады [3, 35-37 б.].

Концепт жеке сөздің толықтай семантикалық немесе ассоциативтік өрісі арқылы сол сөзде ашыла түседі. Когнитивті және прагматикалық білімдердің элементтерін сөздің семантикалық немесе ассоциативтік өрісінде жатқан ақпараттар өздерінің құрамында бейнелейді.

Әлемнің адам санасындағы тілдік бейнесі өз табиғаты жағынан әр түрлі болып келетін концептілердің көмегімен беріліп отырады. Олар, яғни концептілер сөз арқылы таңбаланып, вербалданып отырады. Сонымен қоса өз кезінде бұрынғы түсіндірмелерді жаңа қырынан көрсететін концептті күрделі құрылымды деуге болады.

Әлем ақпараттық толы. Әлемде айтылмаған ештеңе жоқ, өйткені әлем өзі туралы ақпаратты толық көлемде қамтиды. Әлемнің тілдік өкілдігінде жағдай басқаша. Ол толық емес және дәл болмауы мүмкін, өйткені адам әлемді жеке сәттер деңгейінде бейнелейді, сонымен қатар, адам әлемді жеке адам ретінде біле алмайды немесе қоғамның өкілі ретінде әлемді білмейді. Соңғы екі ереже тілдік ойлау адамның әлем туралы білім деңгейін белгілі бір қоғамның өкілі ретінде көрсететіндігін көрсетеді, демек, тілдік ойлау белгілі бір қоғамның әлемі туралы білім деңгейін ішінара көрсетеді. Демек, тілдік менталитет-бұл әлемді тілдік бейнелеу тәсілі және әлем мен оның тілдік бейнесі арасындағы қатынасты бейнелеу.

Әр ұлт әлемді өз танымымен қабылдайды. Әр халықтың мәдениеті басқа мәдениеттерден әлемді тану және визуалды қабылдау тұрғысынан ерекшеленеді. Сондай-ақ, әр адамның санасында өзіне ғана тән ерекше, жеке әлемнің тілдік бейнесі бар. Ол әлемді ол арқылы көреді, таниды және қабылдайды. Яғни, әлемнің тілдік бейнесі-бұл тілдік бірліктер түрінде сақталатын білім жиынтығы. Сондықтан концептілік талдау барысында бір кейіпкер аясында жинақталған әлемнің тілдік бейнесінің танымдық құрылымындағы тіршіліктің мәнін толық анықтауға болады [4, 6 б.].

Тілдің паремиологиялық қорын халық өмірінің энциклопедиясы деп атауға болады, өйткені осы бейнелі тұрақты бірліктер арқылы халықтың мәдени мұрасын ұрпақтар арасында беру жүзеге асырылады. Паремиологиялық жинақтар, әдетте, мақал-мәтелдерді қамтиды, өйткені сөйлеу кезінде, көркем және публицистикалық мәтіндерде паремияның осы түрлері жиі қолданылады.

Мақал-мәтелдердің негізінде басқа этникалық топтың әлемді мәдени тұрғыдан игеруде қалыптасқан ұжымдық идеяларын жеткізеді. Мақал-мәтелдер арқылы қоғамның логикалық және концептуалды жүйесіне енгуге және белгілі бір мәдениеттің тасымалдаушысы ретінде адамның ойлау ерекшеліктерін байқауға болады.

Тарихқа зер салсақ, мындаған жылдар бойы ат, әйел және қару түркі халқы үшін маңызды болған. Түркі халықтары үшін олар өте қасиетті болғандықтан төмендегідей мақал-мәтелдер орын алған. Мысалы:

Балаң жақсы болса —

Екі көздің шырағы.

Атың жақсы болса —

Бұл дүниенің пырағы.

Алған жарың жақсы болса —

Абыройыңның тұрағы [5, 54 б.].

• *At ile avrat yiğidin bahtıdır [6, 119 б.].*

Ер жігіттің басына бақ қонуы үшін оның алған жарының, атының, балаларының жақсы болу керектігі түрік мақал-мәтелдерінде ерекше көрініс тапқан. Мәселен:

- *Atta, avratta uğur vardır.*
- *At ile avradın yediği sayılmaz [6, 121б.].*

Сондай-ақ, түрік тілінде әйелдің ақымақтығы, қабілетсіздігі туралы жағымсыз мағынадағы мақал-мәтелдер де бар. Мысалы:

- *Kadının yüklediği göç şuraya varmaz.*
- Қатын бастаған көш оңбас
- *Altın başlı kadından cılız başlı erkek daha iyi.*
- Алтын басты әйелден,
Бақыр басты еркек артық [5, 63 б.].
- *Kadın kısmının saçı uzun, akli kısa olur.*
- *Karının bir akli, erkeğin dokuz akli vardır*
- Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа [6, 140 б.].

Әйелдердің сыр сақтай алмайтыны туралы да көптеген мақал-мәтелдерді кездестіруге болады. Мәселен:

- Астындағы атыңа сенбе,
Қойыңдағы қатыныңа сенбе.
- Әйеліңе сырынды айтпа, жаңа байығаннан қарыз алма, әкімнің нөкерімен дос болма.

- *At ile avrada inan olmaz.*
- *Kadına, çocuğa, sarhoşa sırtını açma.*
- *Kadını sırdaş eden esrara tellal aramaz.*

Қазақ және түрік халықтарының әйел мен күйеудің қарым-қатынасына байланысты мақал-мәтелдерінде әйелге сабыр, кешірім сынды қасиеттерді балай отырып, екі халықтың да отбасын сақтап қалуға шақыратыны байқалады.

- Еркек тұрып әйел сөйлеген үйден без.
- *Gece yağar, gündüz açar, yıldüzgünlüğü; erkek söyler kadın susar ev düzgünlüğü.*

Жоғарыда берілген мақал-мәтелдерден отбасы тыныштығы әйелдің үндемеуімен байланысты екендігін аңғаруға болады.

- Жақсы әйел
Жаман еркекті би етеді.
Жаман әйел
Жақсы еркекті құл етеді.
- Жақсы әйел ер көңілін өсіреді,
Жаман әйел ер отын өшіреді.
- *Kadın kocasını isterse vezir, isterse rezil eder.*

Бұл мақал-мәтелдерден әйел адам жақсы болса өз ер азаматын жақсыға итермелеп, жақсы жолға қояды деп тұжырымдауға болады. Қазақ әйелдері ешқашан ер азаматын төмендетіп, ел алдында жамандамаған.

Әйел адамның отбасының ұйытқысы, шаңырағының шуағы екендігін төмендегі мақал-мәтелдерден аңғаруға болады:

- Үйді қырық еркек толтыра алмайды,
Бір әйел толтырады.

- Kadınsız hane kuşsuz kafese benzer.

Yuvayı dişi kuş yapar.

«Әйел — үйдің ажары, Бала — үйдің базары» мақалына түріктің «Evi ev eden avrat, yurdu şen eden devlet» мақалы сәйкес келеді.

Әлемнің паремиологиялық бейнесінде әйел бейнесін сипаттайтын жақсы және жаман қасиеттер «әйел» концептісі аясында жүйеленген ассоциативтік өрісті көруге мүмкіндік береді. Ғаламның тілдік бейнесінде қазақ және түрік халықтарында «жақсы әйел» отбасының ұйытқысы, ер адамның атағын асқақтатушы, ер адамның басындағы бағы ретінде сипатталады. Ал, «жаман әйел» стереотиптік үлгісін беретін мақал-мәтелдер жаман әйел жеңіл ауыз болады, еркектің абыройын түсіреді, қадірін кетіреді деген ой тұжырымдайды.

Қорытындылай келе, «әйел» концептісінің өрісінің кең екендігіне көз жеткізуге болады. Паремиялар салыстырылып отырылған қазақ және түрік лингвомәдениеттерінің ұлттық және мәдени ерекшеліктерін таңбалайды. Әйел концептісімен байланысты талданған паремиологиялық бірліктер халықтың дүниетанымынан және күнделікті тұрмысынан туындағандығын байқауға болады.

Белгілі бір халықтың мәдениеті, діні, салт-дәстүрі және тілімен тығыз байланысты танымдық түсінік беретін сөздер тілімізде өте көп. Солардың бірі – «Әйел» концептісі. Әйел бейнесін сипаттау кезінде ұлттық салт-дәстүрдің, әдет-ғұрыптық ерекшеліктердің, ұлттық таным мен болмысының ерекше орын алатыны баршамызға мәлім. Осыған байланысты тілдік бірліктер концепт негізінде танылады. Кейбір ғалымдар әр сөздің концептісі бар екендігіне сенімді, бұлай мүмкін болуы емес, себебі тек ұлттық болмысты құрайтын сөздер ғана концепт бола алады. Әйел концепті тек түрік тарихы мен мәдениетінде орын алмай, барлық халықтың да ұлттық құндылығында бұл ұғым кең мағынада орын алады. Бұл тақырыпқа қатысты зерттеулер өзекті болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТ

1. Нұрдаулетова Б. Когнитивтік лингвистика. – Алматы: Дәуір, 2011.
2. Телия В.Н. Основные постулаты лингвокультурологии //Филология и культура: Материалы 2-ой междунар. конф. – Тамбов, 1996.
3. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. - Минск, 2005. - 254 с.
4. Карлинский А. Е. Избранные труды по теории языка и лингводидактике. – Алматы, 2007. – С. 143-161.
5. Кейкін Ж. Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітаб». – Алматы, «Аруна» баспасы, 2016. - 632 б.
6. Aksoy Ö. A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. - İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2016.

Райхан Багила
PhD, аға оқытушы,
Шығыстану факультеті,
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық
қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: bagila058@mail.com

ТІЛДЕГІ ГЕНДЕРЛІК АЙЫРМАШЫЛЫҚ ҚҰБЫЛЫСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ МӘНІ

Аңдатпа. Жыныстарға қатысты сөйлеу үлгілерін зерттейтін ғылым-гендерлік лингвистика деп аталады. Грамматикалық категория болып табылатын ағылшын тіліндегі «gender» сөзі жыныс деп аударылады, дәлірек айтсақ- тұқым, түр дегенді білдіреді. Ғалымдар 70-80 жылдары ғылыми зерттеу нысаны етіп адам тәніне қатысты «жыныс» түсінігінен басқа «гендер» ұғымын енгізеді. Бұдан жыныс- биологиялық түсінік, гендер- жыныстар арасындағы әлеуметтік-мәдени өмір сүру белгісі болып тұрақталады. Сонымен «гендер» термині жыныстар арасындағы ерекшеліктердің табиғи емес, әлеуметтік, мәдени жағын білдіреді. Жыныс- «әйел» және «ер» түсінігінің табиғи белгілерін, биологиялық мәнін берсе, қоғам мен мәдениет өзгертіп отыратын мәдени белгілерд- гендерлік ерекшеліктер анықтайды. Тілдегі гендерлік ерекшеліктер мәселесі соңғы жылдары ғана социолог, психолог, тілші, әдебиетші мамандарды қызықтырып жүрген маңызды тақырыптардың бірі болып табылады.

Тірек сөздер: Гендерлік айырмашылық, зерттелу жағдайы, зерттелу кезеңдері.

THE MEANING OF THE STUDY OF THE PHENOMENON OF GENDER DIFFERENCE IN LANGUAGE

Abstract. Gender of linguistics is a scientific direction that studies sociocultural sex. In the English grammar, the word "gender" is translated as the word "sex", and if to say more accurately it means a breed or a species. In 1970-1980`s, scientists in their scientific research, in addition to the concept of "biological sex," introduced the concept of "gender." Sex is a biological concept, gender is a sign of speech behavior in sociocultural communication between people of different sexes. The term "gender" indicates differences between different sexes, not in the biological meaning, but in the sociocultural one. If the "gender" indicates biological signs of "men" and "women", then gender indicates the changes manifested by sociocultural influence. In recent years, the issue of gender differences in language has begun even more be interested by sociologists, psychologists, journalists and writers.

Keywords: Gender differences, research conditions, research stage.

Қоғам және мамандықтың алуан түрлі дәрежесіне қарай жыныстар арасында бірдей болмайтын сөйлеу ерекшеліктері болады. Әрбір адамның үйде, жұмыста, таныстармен және бейтаныс адамдармен сөйлесу формасы да бірдей болмайды. Әрбір ұлтта тілдегі гендерлік айырмашылықтардың феномені болады.

Бұл феномен әрбір ұлттың лингвистикасындағы қоғамдық мәдениет және физиологиялық факторларының көмегімен зерттелді.

1. Психология мен физиологиядағы гендерлік айырмашылықтар жәйлі

Жыныс физиологияда және психологияда ер адамдар мінезі мен әйел адамдар мінезі болып бөлінеді. Ер адамдардың мінезі (masculine/masculinity) ер адамдардың нәтижеге бағытталуы және міндетті аяқтауға көңіл бөлетін әрекеттерге бағытталуын қамтитын мінез бен психологиялық ерекшеліктерді білдіреді. Ер адамдардың берік және тұрақты мінезі кем дегенде үш құрамдас бөліктен тұрады: мәртебе, мықтылық және дефеминизация. Мәртебе жетістіктер, даңқ және адамдардың арасында құрметті болуын, қоғамдағы табыстылыққа бағытталуды білдіреді; мықтылық күш пен сенімділікті білдіреді; дефеминизация дегеніміз феминисттік әрекеттерден алшақ жүру. Әйел адамдардың ерекшелігі ер адамдарға қарама-қайшы келеді, ер адамдар тәуелді бола алмайды, әлсіздік, нәзіктікті білдірмейді; жыныстық қатынаста да ер адамдар белсенді болады. Ер адамдардың мінезі әрқашан өршілдік, батылдық, күш сынасу, бәсекелестік пен жыныстық әрекеттердегі белсенді жағдайымен байланыста болады. Әйелдердің мінезі (feminine/femininity) әйелдерге тән тілектестік, адамдарға жақындығы, қамқорлығы және жақсы қарым-қатынастарға бағытталуы сияқты мінез-құлық пен психологиялық ерекшеліктер болып табылады. Әйелдердің мінезі үнемі өзгеріп отырады, алайда тұрақты мазмұны үш бөліктен тұрады: жанұя немесе қарым-қатынастармен байланысты дүниенің бәрі, нәзіктік, тәртіптің болуын қалау, ер адамдарға тәуелділік және ер адамдардың мінезіне қарама-қарсы келетін ерекшеліктердің бәрі. Сондықтан әйел адамдар әрқашан ұялшақтық, именшектік, батылсыздық, меланхолия және сезімталдық, нәзіктікпен, жыныстық өмірдегі пассивтілікпен байланыстырылады. Бұл тұрақты, орныққан, екі жыныстың бір-біріне қарама-қарсы қойылған гендерлік мінездер гендерлік таптаурындар деп аталады, бұл дәстүрлі гендерлік таптаурындар қоғамдағы гендерлік стандарттар мен гендерлік рольдердің жиынтығымен тығыз байланыста [2, 25-97 бб.].

Жыныстың психология мен физиологиядағы айырмашылықтары тілде де көрініс тапқан. Батыс және орыс физиолог ғалымдардың және психологиялық лингвисттердің еңбектерінде тілдегі гендерлік айырмашылықтарды байқауға болады. Ертеден бүгінгі күнге дейін әйелдердің мінезі біраз нәзіктеу, ер адамдарға қарағанда сондай мықты емес, көнгіш келеді. Психология саласын алатын болсақ, әрбір жыныстың қоғамдағы еңбек жағынан да, мәдениет жағынан да өзінің белгілі бір орны бар.

2. Тілдегі гендерлік ерекшеліктердің толық сипаттамасы

Адамзаттың жынысқа қарай топталуы ер адамдар және әйелдер деп жынысы мен әрекеттеріне орай бөлінеді, сондай-ақ олардың қоғамдағы жұмысы да бірдей емес. Сөйлеу кезіндегі «ер адамдардың» және «әйел адамдардың» қолданатын сөздерінің ерекшеліктерінен басқа, жыныс пен тіл арасындағы «ерекшеліктерді» зерттеудің де маңызды ролі бар. Ерлер мен әйелдердің тілін тікелей бөлуге болмайды, өйткені адамзат тілінде ұқсастықтары мен ортақ жерлері бар, сондықтан ер адамдардың және әйел адамдардың қолданатын сөздерінің ерекшеліктерін тіке «ерлердің» және «әйелдердің» деп бөлуге болмайды. Ер адамдардың және әйел адамдардың ерекшеліктерін тек табиғат физиологиясының ерекшеліктері деп айтуға болмайды, сөйлеуіне қарай да бөлуге

болады. Тілді «ер адамдардың» және «әйел адамдардың» тілі деп тіке бөлуге болмайды, алайда сөйлеу кезіндегі қимылдары мен мінезінде айырмашылықтарды байқауға болады.

Әлеуметтік теорияда ерлер мен әйелдердің сөйлеу мәнерінде белгілі бір құрылым бар, бұл ғылыми тұрғыдан да дәлелін тапты. Мысалы, ер адам сөйлеу кезінде біраз дөрекілеу, адамдармен әңгімелесу кезінде, әсіресе әйелдермен араласу кезінде басқа адамның сөзін жиі бөлуі мүмкін. Әйелдердің сөзі көбірек, алайда ойын білдіру тәсілі тікелей емес, қалауы немесе өтініші арқылы білдіруі мүмкін. Мысалы, ер адам «терезені жаптым» десе, әйел адам «мен тондым» деп айтуы мүмкін. Жыныс арасындағы пайдаланылатын сөздер мәдениет және психологиялық мәдениетті көрсетеді, мысалы, сөйлеу әдісі және тыйым сөздер. Тыйым салынған сөздер ұлттық мәдениетте негізінен әйелдерге бағытталып, әйел адамдардың психологиясына әсер еткен, сонымен бірге тілде де бұл ерекшелік көрініс тапқан [1,67 б.].

Ер адамдардың және әйелдердің психологиясы бірдей емес, сондықтан алуан түрлі заттарға да беретін бағасы да бірдей емес. Ерлер мен әйелдердің психологиясы жағынан айырмашылықтар бар болғандықтан, заттарға да беретін бағасы бірдей емес, ер адамдардың заттарға беретін бағасы мен таңдауы әйелдерге мүлдем ұқсамайды, бағалау әдісіндегі айырмашылықтар жыныспен байланысты. Ер адамдардың және әйелдердің ойлау құрылымының ғылыми материалдарын зерттеу, бүкіл әлемдегі оған дейін зерттелген кейбір ерекшеліктерін қамтиды. Әйелдер әдетте құрметті, сыпайы сөйлеу формасын қолданады, сөйлеу кезінде адамды жиі атымен атап, адамды өзіне жақын тартудың сөйлеу формасын пайдалануды таңдайды.

Ғылыми тұрғыдағы зерттеулер бойынша, осы зерттеу жұмысының жаңалығын осыдан айқындауға болады. Ғылыми зерттеулерден бастау алып, қазақ-қытай тілдеріндегі ер адамдар мен әйелдердің пайдаланатын сөздерінің ерекшеліктерін тек лингвистикада ғана емес, сондай-ақ физиологияда, психологияда, әлеуметтануда, мәдениеттануда, тарихта және басқа да ғылымдар саласында байқауға болады. Осыдан басқа, біз осы зерттеудің көмегімен халқымыздың әйелдер мен ерлердің арасындағы қолданылатын сөздерінің ерекшеліктеріндегі кейбір әдет-ғұрып мәселелерін қалпына келтіруімізге болады. Бұл жұмыс қазақ және қытай тілдерінің фонетика, лексика, грамматика, стилистикалық сөздер, форма, тақырып, тілдік жағдай, психология, мәдениет және басқа да салаларындағы гендерлік айырмашылықтарын салыстырмалы зерттеуге көңіл бөледі. Көрсетілген гендерлік айырмашылықтардың бәрі гендерлік лингвистикамен қамтылған.

3. Тілдік және қоғамдық топтардың тарихи эволюциясын қарастыру

Гендерлік лингвистика сөйлейтін адамның жынысы бойынша, кейбір арнайы атаулардың ерекшеліктерін пайдалануы мүмкін. 17 ғасырдың аяғында, лингвистикадағы гендерлік категория зерттеудің басты объектісіне айналды. Ғалымдар 17 ғасырда жаңа тайпалардың тілдерін зерттеу барысында әйелдер тілін тапты. Ерлер мен әйелдер арасындағы сөйлеу әрекеттерінде үлкен айырмашылық бар. Әйелдер пайдаланатын сөйлем түрлерінде ер адамдармен салыстырғанда белгілі бір қағидаларды сақтау қажеттігі болғандықтан, ғылыми зерттеу тұрғысынан алдымен «әйелдер тілін» зерттеу керек болды. 1900-1960 жылдары Рик Рив Грейдердің теориясында, тіл гендерін зерттеу жұмысы негізінен

төмендегі мақсаттар бойынша жүргізілді: ер адамдардың және әйел адамдардың сөйлеу ерекшеліктерінің теориясы, ойын білдірудің жаңа формасы, жыныс бойынша бөлінбеген зат есімдерді дамыту, ең бастысы lady және women тілдік формаларының ерекшеліктерін ұсыну.

20 ғасырдың 70-жылдарында, модернизмнен кейінгі феминизм эссенциализмнің қоғамдық құрылыс теориясына қарсы шықты, тіл құқық болып табылады деп санап, дене және жынысқа көңіл бөлді, плюрализмді алға тартты. Gender өте маңызды ұғым және теориялық жүйе болып, батыстағы феминизм ағымында жаралып, халықаралық феминизмнің ең негізгі сөзі атанды. Gender талқылауларының бастауы біріншіден феминисттік қозғалыс ғалымдарының ер мен әйелдің теңсіздігінің алуан түрлі ақиқатына қарсы шығудың қоғамдық қызметіне арналған болса, екіншіден, феминисттік ғалымдардың ғылым әлемінде батыстың білім жүйесін қайта қарастыруы себебінен, қоғамдық жыныс ұғымын ойластыруды бастады, сондай-ақ білім алу үрдісіндегі ер мен әйелдің теңсіздігі құбылыстарына және әйелдерді кемсіту құбылыстарына қарсы шықты.

Ағылшын тілінде «gender» сөзі sex сөзінен айырықша ету үшін ұсынылған ұғым болып табылады. Эррингтон бұл екі ұғымға физиологиялық жыныс және қоғамдық жыныс бойынша жіктеуді жүргізіп, gender қоғамдық және мәдени фактордың түзуші ролін көрсетсе, sex физиологиялық жыныс ретінде, ер мен әйелдің арасындағы физиологиялық айырмашылықтарды көрсетеді [3, 288 б.].

1970-жылдардан кейін, адамдардың зерттеулері негізінен гендерлік мағынаны лингвистикаға қосып, тіл гендерін зерттеу практикалық зерттеулердің мақсаты бола бастады. Ағылшын «gender» зат есімінің грамматикалық мәні жыныстық категория болып табылады. Қоғамдық философия, элеуметтану, тарих ғылымдары және басқа да ғылымдар осыған қатысты мазмұндағы талқылауларды бастады, осыдан басқа, саясаттану және басқа да ғылымдар да зерттеу тобына қосылды. Адамдар тіл гендерін зерттеуде белгілі бір нәтижелерге қол жеткізгеннен кейін ғана, арнайы қолданылып келген «тіл гендері» зат есімі ғылым ретінде лингвистикаға еніп, ғылыми маңызға ие зерттеу объектісіне айналды. Лингвистикада, «sex» қолданылу аясына қатысты, кезінде «ер адам, әйел адам, ана, әке» және басқа да сөздермен түсіндірулер кезігетін, алайда, жыныс пен тіл гендерін шатастыруға болмайды, қазіргі кезде «sex» жыныстық категорияның арнайы зат есімі ретінде бөлініп шықты. Жыныс мәселесін талқылау кезінде, біз жыныс (sex) және қоғамдық жыныс (Gender) – осы екі негізгі ұғымды ажырата білуіміз қажет. Біз жыныс деп атайтынымыз, біздің туғанымыздан берілген физиологиялық белгілі бір жынысқа жатуымыздан пайда болған категория, дәл осыны біз көп ойланбастан түрлі формалардағы «жыныс» тармағында «ер адам» немесе «әйел» деп толтырамыз, бұл тек физиологиялық тұрғыдан белгілі бір жынысқа жату емес, бұл сондай-ақ өз жеке тұлғамыздың ажырамас бөлігі. Біз әдетте сыртқы түрдің киіміне, қимылдарына, сөздеріне және басқа да қоғамдық сипаттағы ерекшеліктерге қарап осы адам ер адам не әйел адам екенін анықтаймыз. Осылайша не әйелдерге, не ер адамдарға ажырату мәдениетпен байланысты «қоғамдық стереотиптерден» туындайды, күнделікті өмірде, «қоғамдық стереотиптер» ер және әйел адамдардың әрекеттері, киетін киімі мен араласу кезіндегі әрекеттерге қатысты модельді бекітеді, адамдар осы стандартты өзінің жыныстық әрекеттері туғанынан берілгендей сияқты санасына сіңіріп алды [4, 26 б.]. Сол себепті, біздің «ер адам», «әйел адам» деген атауларымыз бір

жағынан физиологияның ғылыми анықтауы болса, екінші жағынан қоғамдық анықтау да болып табылады, адамзаттың жынысы сол себепті физиологиялық және қоғамдық жағынан белгілі бір жынысқа жатудың сипатына ие.

4. Тілді қолданушылардың қоғамдық мәдениеті

«Қоғамдық жыныс» атауы гендерлік мәдениетпен байланысты, адамдар күнделікті өмірдегі жынысты анықтауы гендерлік мәдениеттен туындайды, бұл киген киім, косметика, дене бітімі, дауыс және басқа да жынысты ажырататын көрсеткіштер, осындай жыныстық мәнді көрсететін таңбалар гендерлік мәдениетті қалыптастырды, жалаң денелі тұлғаның өзінің жынысын білдірудің амалына айналды, осыған адамдардың өзін-өзі жыныстық жағынан бөлуі мен тануы қосылып, осылайша адамдар өз жынысын танытуға одан да көп көңіл бөлді. Мысалы, «ер адам тек өз күшіне сенуі қажет» және «тәрбиелі, мәдениетті, бірақ денесі әлсіз» деген салыстырмалы көзқарастар, адамдар егер біріншісінің қасиеттерін мақтауға тұратын деп қарастырса, осылайша «нағыз ер адамның» темірдей қажырлығы стандартын анықтады деген сөз, ал екіншісін күлкі етіп, кемсітеді, осылай қоғам ер адамның әйел адамға ұқсап кеткен әрекеттерін қабылдай алмайды.

Гендердің қоғамда белгілі бір жынысқа жатуының негізі мәдениет болып табылады, таңбаларды ерекшеліктері етіп, осылайша жыныстық әрекеттерді танытады, ол тіл, өзара әрекеттесу, мәдениет таңбалары және басқа да мәдениет элементтерінен құралады, сондай-ақ бәрі мойындаған қоғамдық стандарттарды сипаттайды. Е.В.Митрохина, А.В.Бессарабенко тіл тарихының тілдегі гендер ерекшеліктерін зерттеді, 20 ғасырдың 70-жылдарында ресми түрде лингвистиканың бір бөлімі болып танылған, лингвистикалық гендерологияның негізгі зерттеуі - әңгімелесу тақырыптарындағы «әйелдер арасындағы қарым-қатынастар» және «ер адамдар арасындағы бәсекелестік» теориялары бір-біріне қарама-қарсы мәселелерге жатады. Тілдік гендер арнайы зат есімін тұрақты зат есімдерге де жатқызуға, сонымен қатар оқыту пәнінің біріне де жатқызуға болады. Тілдік гендердің өкілі А.Б.Кириллина тілдік гендер арнайы зат есімін орыс лингвистикасында жиі пайдаланды. А.Б.Кириллина «тілдік гендер» және жыныс зат есімдерінің ұқсамаушылықтарын ажыратты [5]. «Тілдік гендерді» зерттеудің үлкен маңызы бар, тілдік гендерді зерттеудің аясы өте кең, түрлі гендерлік зерттеулердің қолданған сөздерінің ерекшеліктеріне сәйкес, гендер – жеке зерттеулердің мақсаттарына жатады.

1980 жылдан кейін гендерлік тілді зерттеуге қатысты ғылыми материалдар жарық көрді: әлеуметтік лингвистика, психологиялық лингвистика, лингвистика және басқа да ғылымдар бұл тақырыпты зерттеді. Лингвистикада ғылыми бөлімдер пайда болды, олар негізінен гендерология, әлеуметтану, гендер арасындағы байланыстарды және сөйлеу әрекеттерін (жыныстар арасындағы қарама-қайшылықтарды) зерттеді, әйелдер жазу тілінің ерекшеліктеріне ие, ер адамдар сөйлеу амалы арқылы өзінің маңыздылығын көрсетеді, мысалы, «сөйлеу жиілігі».

Кейінгі бірнеше жылдарда лингвистикада жыныстың психологиялық ерекшеліктеріне, қолданатын сөздерінің ерекшеліктеріне байланысты неміс лингвисттерінің зерттеулері көп. Ғалымдар (Ф.Вернер, К.Нарингз және т.б.) әйелдер қолданатын сөздердің ерекшеліктерін жеке зерттеді. Әйелдердің сөйлеу

кезінде сөздерді қолдану, дыбыстау жағынан (интонация, дауыс қаттылығы және т.б.) арнайы сөздерді зерттеулері өте көп.

Қорыта кетсек, гендерлік тіл айырмашылығы әлеуметтік мәдениеттік айырмашылықтың көрінісі болып табылады, сонымен қатар ол әлеуметтік мәдениеттегі гендерлік тіл айырмашылықтарының сақталуы мен нығаюына көмегін тигізеді. Ал қоғам ерлер мен әйелдерден құралған, сондықтан ер мен әйелдің тілді қалай қолданып бір-бірімен байланыс жасауы мәңгілік әрі маңызды тақырып болып қалмақ. Сондықтан, осы тақырып аясында тереңдетілген дербес зерттеу жасау әлі де көптеген тіл мамандарының кеңінен талқы жасауын қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. 孙汝建, 汉语的性别歧视与性别差异, 武汉: 华中科技大学出版社, 2010年版
2. 杨春, 性别语言研究, 北京: 光明日报出版社, 2010年版。
3. 武慧玲, 语言性别差异研究综述, 聊城大学学报, 2009年第2期, P. 288。
4. 佟新, 社会性别研究导论, 北京大学出版社, 2011年, P26。
5. 钱伟, 男女两性语言差异比较, 中国西部科技, 2010年第30期。

УДК 372.881.111.1

Салимова Г.Д.

Преподаватель, кафедра востоковедения
КазУМОиМЯ имени Абылай хана
Алматы, Казахстан, e-mail: gulslmv@mail.ru

СИСТЕМА РАСПРОСТРАНЕНИЯ ЯПОНСКОГО ЯЗЫКА В МИРЕ

Аннотация. В настоящей статье рассматривается система распространения японского языка современной Японии. Основы распространения японского языка были начаты в прошлом политикой предыдущих правительств Японии по японизацию малых народов японских островов. К настоящему времени заложены основы системы распространения японского языка за рубежом страны.

Ключевые слова: Япония, японский язык, Японский фонд.

THE SYSTEM OF DISTRIBUTION OF THE JAPANESE LANGUAGE IN THE WORLD

Abstract. This article discusses the Japanese language distribution system of modern Japan. The foundations for the spread of the Japanese language were started in the past by the policy of the previous governments of Japan to Japanize the small nations

living on the Japanese islands. Modern time, the foundations of a system for disseminating the Japanese language abroad have been established.

Keywords: Japan, Japanese language, Japan Foundation.

Государственные языковые политики тех или иных государств приобретают всё больший интерес со стороны исследователей в контексте процесса «глобализации». Кроме того, на смену отдельным языковым программам, поддерживаемым государствам, приходит целенаправленная внешняя языковая политика во взаимосвязи с экономическим влиянием. К настоящему времени внешнюю государственную политику относят к одной из ведущих составных элементов набирающей все большую популярность концепции так называемой политики «мягкой силы» [1].

Япония является одной из первых стран Азии, которая активно использует политику «мягкой силы» как инструмент международного влияния. Японское правительство рассматривает это направление внешней политики как «воздействие на мир с помощью цивилизационной и гуманитарно-культурной деятельности».

В этой связи одним из важных направлений в Японии считается культурная политика как составная часть государственной политики. Японская культурная политика провозглашает своими целями внесение вклада в развитие мировой культуры и содействие адаптации страны к изменениям, вызванным процессами глобализации с сохранением собственной национальной идентичности.

По мнению японского правительства, культура не только представляет огромный интерес внутри страны, но и способствует обеспечению национальных интересов страны за границей. Распространение японского языка за рубежом в рамках этой политики расценивается как важную составляющую «мягкой силы».

В этой связи надо отметить, что целенаправленная государственная языковая политика Японии начала формироваться еще в эпоху Токугава (1603–1868), которая, однако была далеко не такой систематической, как последующая политика эпохи Мэйдзи (1868–1912). Это подготовило почву для центрального японского правительства для проведения политики по языковой ассимиляции айнов и других малых народов Японских островов. Во многом, это происходила из-за опасения посягательств на территорию Японии со стороны колониальных держав.

Образовательные мероприятия эпохи Мэйдзи были систематизированы с созданием специальных школ для обучения японскому языку студентов из числа представителей малых народов, как например на основании специального Положения Хоккайдо об Образовании для детей айнов, принятом в 1901 году. Ранее существовавшие школы продолжали действовать под эгидой этого закона, также было построено 25 новых по всему Хоккайдо, причем иногда отдельные айновские и японские школы были построены на одном и том же участке. В 1904 году айнам были предоставлены гранты для учащихся, тем самым ускоряя получение ассимиляционного образования [2].

Однако с другой стороны в рамках политики изоляционизма, заложенной в эпоху Токугава, распространение японского языка за пределами японских островов не поощрялось. Только в первой половине 20-го века исключение

составила Корея и другие страны, оккупированные во время второй мировой войны, где японский язык распространялся насильственно. До начала 60-х годов в Японии существовала лишь одна школа японского языка для иностранцев при университете Чива, в основном в ней обучались студенты из стран Юго-Восточной Азии [3].

После второй мировой войны, в 1951 г. был создан Департамент информации и культуры при Министерстве иностранных дел Японии, с 1953 г. начали создаваться общества по распространению и популяризации японской культуры за рубежом, которые уже к 1960-м годам подверглись реорганизации, финансовой поддержке и контролю государства. В настоящее время в структуре Министерства иностранных дел Японии официально действует специальный департамент публичной дипломатии, входящий в состав министерского секретариата и осуществляющий руководство обширным комплексом мероприятий по популяризации японской культуры, а также моделирующий позитивный имидж Японии за рубежом с помощью инструментов «мягкой силы».

Более активная деятельность Японии по распространению и пропаганде японского языка за рубежом, ставшая долгосрочной целью ее внешней политики, началась с 1970-х годов. К этому времени, к концу 1960-х годов Япония приобрела статус одной из ведущих экономических держав мира, начала осознавать свою роль и влияние на мировой арене и стала играть активную роль в международных делах.

В 1972 г. при Министерстве иностранных дел Японии был создан Японский фонд международных культурных обменов, или Японский фонд (Japan Foundation). В настоящее время это специализированная организация с бюджетом более 1 млрд. долларов США в год, основная цель которой – распространение японского языка и японской культуры за рубежом. Основная задача, определенная перед Фондом – стать одним из «главных проводников политики японского правительства».

В 2003 г. Фонд был преобразован с представлением статуса независимой административной организации с головным офисом в Токио и филиалом в Киото. В настоящее время, Японский фонд имеет две подчиненные структуры – Институт японского языка в Сайтама и Институт японского языка в Осака, а также 23 зарубежных отделений и представительств в 21 стране мира.

Однако надо отметить, что несмотря на полученный Фондом формального статуса независимой организации, однако она тесно связана с МИД Японии, из сотрудников которого формируется и персонал фонда

К настоящему времени Японский фонд является одним из крупнейших культурных инвесторов в мире. В целях увеличения числа изучающих японский язык Фонд финансирует проекты в более чем 134 странах мира, в том числе и в Казахстане. В 26 государствах работают подчиненные Фонду институты и центры японского языка. Фонд направляет преподавателей японского языка за рубеж, организует стажировки по повышению квалификации в области преподавания японского языка для иностранных преподавателей, оказывает поддержку институтам японского языка за рубежом, оказывает помощь в проведении экзамена на знание японского языка (определение уровня – «Нихонго норёку сикэн»), участвует в разработке и распространении учебных материалов, а также

занимается сбором и анализом информации о преподавании японского языка за пределами Японии.

Для зарубежных преподавателей японского языка Фондом издается журнал «Нихонго кёйку цусин». В нем публикуются учебные материалы, касающиеся преподавания японского языка, интересные идеи для его преподавания в классе, рассказы о Японии, информация о ситуации в образовательной сфере Японии и т. д.

Специализированный бюллетень Японского фонда «Кокусай корю кикин нихонго кёйку киё» является аналитическим изданием посвящённым методологическим аспектам преподавания японского языка. Он представляет собой антологию статей, в которых анализируются результаты образовательной и научно-исследовательской деятельности лекторов и сотрудников Японского фонда.

«Сэкай-но нихонго кёйку» («Обучение японскому языку по всему миру») – профессиональный журнал на японском языке, издаваемый один раз в год. В нем размещены материалы, выбранные из уже опубликованных статей в различных странах мира, в которых рассказывается о преподавании и изучении японского языка, а также о научных исследованиях.

«Нихон кёйку кунибэцу дзёхо» – информационное издание об основных тенденциях в преподавании японского языка, образовательной системы, преподавателях японского языка в разных странах мира, которая доступна на сайте Японского фонда.

«Нихонго дэ карэ-нави» – интернет-сайт, который выполняет функцию японо-английского/англо-японского словаря. Он создан специально для тех, кто изучает японский язык, чтобы впоследствии найти работу или стать специалистом-профессионалом. На этом сайте можно найти базовые технические термины, используемые медперсоналом и при уходе за больными, а также большой запас слов, которые могут потребоваться в повседневной жизни [4].

Подобной деятельностью занимаются и другие правительственные и частные организации. В ряде университетов существуют специальные программы обучения японскому языку иностранцев, организуются курсы и летние институты. Так, в Международном христианском университете ежегодно работают шестинедельные курсы японского языка для иностранцев и учебный семинар для иностранных преподавателей.

Для координации такого рода деятельности в 1978 г. был создан специальный орган - Общество преподавания японского языка (Нихонго кёйку гаккай), связанное одновременно с министерством иностранных дел и министерством просвещения. Это общество регулярно организует международные конференции по вопросам обучения японскому языку иностранцев с приглашением ведущих японистов из разных стран. Правительство предпринимает и специальные меры по привлечению студентов-иностранцев. Так, с 1 октября 1984 г. упрощена процедура въезда в Японию учащихся специальных профессиональных школ, в большинстве для обучения японскому языку.

Особый акцент при распространении японского языка делается на молодежь. В XXI веке Япония инициировала глобальный проект «Cool Japan»

(«Крутая Япония») с целью пропаганды за рубежом среди молодого поколения японского образа жизни и японской молодежной субкультуры (анимэ, манга, поп-музыка, мода, кухня и пр.).

В заключении, чтобы определить, насколько успешно Япония проводит политику «мягкой силы», можно обратиться к ежегодному рейтингу британского журнала *Monocle*. Согласно этому рейтингу, в списке стран, наиболее привлекательных с точки зрения культуры, спорта, национальной кухни, дизайна, дипломатии и т.д., Япония входит в тройку наиболее привлекательных стран мира [5].

ЛИТЕРАТУРА

1. Nye J.S. *Power in the Global Information Age: from Realism to Globalization*. - L: Routledge, 2004.
2. Maher J. C. *Linguistic Minorities and Education in Japan // Educational Review*. - 1997. - 49(2). – P. 115-127.
3. Miller R. A. *Japan's Modern Myth. The Language and Beyond*. - New York-Tokyo, 1982.
4. *The Japan Foundation Survey*, 2018
5. Nissim K. *Contesting soft power: Japanese popular culture in East and Southeast Asia // International Relations of Asia Pacific*. - 2008. – P. 73-101.
6. *Monocle's annual Soft Power Survey*. 2016.

УДК 8.81

Yurdakul Y.

Ph.D, “30103-Filoloji”

Ablai khan KazUIRandWL

Almaty, Kazakhstan

e-mail: yalcinyurdakul@gmail.com

AFGANİSTAN COĞRAFYASINDA ÖZBEK VARLIĞI İLE AFGANİSTAN ÖZBEK TÜRKÇESİNDE DİL İÇİ VE DİL DIŞI ETKİLER

Öz: Afganistan'daki Türk varlığı milattan önce I-III yüzyıllara kadar uzanırken tarihi süreç içerisinde Kuşanlar, Akhunlar, Türk-Şahiler, Köktürkler, Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar ile Türk varlığı devam eder. XVI. Yüzyıldan itibaren Şiban Hanlığı döneminde Afganistan coğrafyasına Özbekler hâkim olur. İç içe geçen etnolojik yapının neticesi olarak tarihî Oğuz-Karluk-Kıpçak varlığı; Afganistan Özbek Türkçesinde Oğuz-Özbek, Karluk-Özbek, Kıpçak-Özbek karışımı ağızları ortaya çıkarır. Arapça ve Farsçayla olan yoğun iletişim de diğer başat etkidir. Bu durum dil içi ve dil dışı etkiler neticesinde Afganistan Özbek Türkçesi ağızlarının karmaşıklaşmasına yol açar.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Afganistan Özbek Türkçesi, Afganistan Özbek Türkçesi ağızları, Afganistan Oğuz-Özbek ağızları, Afganistan Karluk-Özbek ağızları, Afganistan Kıpçak-Özbek ağızları

UZBEK PRESENCE IN AFGHANİSTAN GEOGRAPHY AND INTRA-LİNGUAL AND EXTRA-LİNGUAL EFFECTS İN AFGHANİSTAN UZBEK TURKİSH

Abstract: While the Turkish presence in Afghanistan dates back to the I-III centuries BC, the Turkish presence continues with the Kushans, Akhuns, Turk-Shahils, Kokturks, Ghaznavids, Seljuks, Harzemshahs in the historical process. From the 16th century onwards, Uzbeks dominated Afghanistan during the Shiban Khanate period. As a result of the intertwined ethnological structure, the historical Oghuz-Karluk-Kipchak presence causes the emergence of Oghuz-Uzbek, Karluk-Uzbek, Kipchak-Uzbek mixed dialects in Afghanistan Uzbek Turkish. The Intensive communication with Arabic and Persian is another major influence. This situation leads to the complexity of Afghanistan Uzbek Turkish dialects as a result of intra-linguistic and extra-linguistic effects.

Keywords: Afghanistan, Uzbek Turkish in Afghanistan, Uzbek Turkish Dialects in Afghanistan, Oghuz - Uzbek Dialects in Afghanistan, Karluk- Uzbek Dialects in Afghanistan, Kipchak - Uzbek Dialects in Afghanistan

GİRİŞ:

Bugün Afganistan olarak adlandırılan topraklarda Türk ve Türk dili varlığı miladi takvimin ilk yüzyılına kadar uzanırken (Liu, 2002) ancak 1500'lü yıllarda Özbek varlığı tanıklanır (Sivrioğlu, 2017, s. 160-163). Özbekistan dışında Kazakistan (tahminen 350.000), Kırgızistan (tahminen 600.000), Tacikistan (tahminen 1.400.000), Türkmenistan (tahminen 350.000), Çin (Resmî azınlık statüsünde 10.569) ve Afganistan (tahminen 2.000.000) Özbek Türkçesinin yayılma alanıdır (Wurm, 1989; Boeschoten, 1998b; Özyetgin, 2006; Yıldırım, F. 2019). Rıdvan Öztürk (2016), göçler sebebiyle gidilen Rusya Federasyonu, Pakistan ve Suudi Arabistan'ı da yayılma alanına dâhil eder (s. 9). Bu çalışmada istifade ettiğimiz doktora tez çalışmamızda da görüleceği üzere Anadolu coğrafyası da Özbek Türkçesi ve Afganistan Özbek Türkçesinin yayılma alanına katılmıştır (Yurdakul, 2022).

1a. Afganistan Coğrafyasında Türk Varlığı

Afganistan coğrafyasındaki Türk varlığı miladi I-III. yy'a kadar götürülebilir. Tarihi kaynaklara göre Kuşanlar, M.Ö. I. yy.da kendi devletlerini kurar. Türk dili konuşan bu topluluk, M. S. I-III. yy.lar arasında Afganistan'ı içine alarak Orta Asya'nın büyük kısmında hüküm sürer. Kuzey Afganistan ve Özbekistan'ın bir kısmını da içine alan bu bölge, Büyük İskender'in fetihlerinden sonra Helenistik dönemde, Grekler tarafından Baktriya olarak adlandırılmaktadır (Liu, 2002).

Kimi tarihçilerin Halaç Türklerinin ataları olarak ifade ettikleri; Yunanların Eftalit, Arapların ise Hayatile dedikleri Akhunlar, M.S. 350-557 arasında -o yıllarda Toharistan adıyla anılan- Kuzey Afganistan'da yaşamaktadır (Diyarbakirli, 2002; Koçsoy, 2002). Göktürklerle giriştikleri mücadele neticesinde hâkimiyetlerini kaybetse de Halaç Türkleri olarak bölgede yaşamaya devam ederler (Saray, 1987, s. 27).

Gökdağ'ın (2013), Sims-Williams'tan yaptığı alıntıya göre Afganistan'da Türklerin varlığı 630 yılında Bahterce yazılmış belgelerle de tanıklanmaktadır. Türkçe ad ve unvanların geçtiği bu en eski belgede bir Halaç prensesinden bahsedilmektedir. Afganistan'daki Halaç Türkleri zamanla yerli etnik gruplar arasında asimile olarak Tacikleşir.

M.S. 6. yy.da kurulan ve ilk hükümdarlarının da Barha Tegin (Barhatakin) olduğu Türk-Şahîler; Herat, Kabil, Belh gibi bölgelerde hüküm sürer. Bölgedeki hâkimiyetleri 9. yy. sonunda Müslümanların bölgeye bütünüyle hâkim olmalarına kadar devam eder (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017, s. 66,67; Koçsoy, 2002). 630 yılında Tardu Şad yönetimindeki Köktürklerin Afganistan Kunduz bölgesine egemen olduğu görülür (Taşağıl, 2002).

Afganistan'da 977'de ilk Müslüman Türk devletini kuran Gazneliler, tarihte Yemînîler ve Sebükteginîler olarak da anılır. Gazneliler büyük ölçüde kendilerinden önce bu topraklarda hayat süren, aralarında Karahanlı devletinin temel unsurlarından olan Karlukların da bulunduğu Türk topluluklarına dayanmaktadır. "Karluk" boy adı, Tacikistan'la Afganistan sınırına yakın Badahşan bölgesinde yaşayan Özbekler arasında hâlen yaşamaktadır (Özkan, 1997, s. 24). Köprülü'nün (1989) ifadesiyle "Gazneliler zamanında İran'ın bilhassa şark mıntıklarında, esasen oldukça kalabalık olan Türk unsuru bir kat daha çoğaldı. Bugünkü Afganistan, Sîstân ve Horasan sahalarında İslâm istilâsından evvel mevcut olan Halaç, Karluk, Oğuz ve Kûmiçi gibi muhtelif Türk unsurları, Eftalitlerin hâkimiyeti zamanından beri buralarda yaşamakta idiler" (s. 21).

1000'li yılların başından itibaren Selçuklu Devleti yönetiminde Oğuz Türkleri, yani Türkmenler, Afganistan bölgesine gelir. 12. yy.da bölgeyi kontrol eden Türk devleti ise Harzemşahlar'dır. Bir imparatorluk hâline gelen, Harezm bölgesini tümüyle Türkleştiren Harezmşahlar'da Oğuzlar ve Kıpçaklar baskın etnisite durumundadır (Eltazarov, 2016).

1b. Afganistan Coğrafyasında Özbek Varlığı

1200'lü yılların başından itibaren görülen Moğol istilası, bölgede uzunca bir süre Türk soylu idareyi imkânsız kılmıştır. 1370'te kurulan Timurlular Devleti hâkimiyetiyle başladığı söylenebilecek Özbek varlığı, yerini Şibanî Özbek Hanlığı'na bırakır. Böylece 14. yüzyıl sonlarında tarihî olarak Özbek adı görülmeye başlanır. 1500'lü yıllar Türkistan'ın Özbekleştiği yıllardır. 1503'te Afganistan'ın Belh şehri Şiban Han tarafından ele geçirilirken 1504'te Babürlülerin kontrolüne bırakılır. Bu dönemde Kabil başkent yapılmak üzere, Afganistan'ın doğusu Babür Devleti'nin hâkimiyetindedir. Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Badahşan, Kunduz, Gazne gibi bölgeler de Babürlülerin kontrolü altındadır. Böylece bölgedeki Özbeklerin tarihî varlığı; Timurlular, Şibanîler ve Babürlülerle pekişir (Sivrioğlu, 2017, s. 160-163). Afganistan coğrafyasında devletler kuran Özbekler, bölge üzerindeki etkinlikleri zayıflasa da 19. yy'a kadar Buhara, Astrahan, Hive (Harezm), Hokand ve Mangıt Hanlıklarıyla etkilerini devam ettirir.

Tarihî Afganistan coğrafyasındaki Türk hâkimiyeti, yerini günümüz Afganistan'ının kurucusu olarak da kabul gören Ahmet Durranî liderliğindeki Afgan Krallığı'yla 1740'lı yıllarda Peştun hâkimiyetine bırakır. Böylelikle Güney Türkistan olarak bilinen bölge için Afgan Türkistan'ı da denmeye başlanır. (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017, s. 193). Bölgede Peştun hâkimiyeti neticesinde Türk nüfusun oranında bir azalma görülse de Afganistan 20. yy'ın ikinci yarısına kadar çekim merkezi olmayı sürdürür ve çevre ülkelerden Türk göçleri de almaktadır. 1917'de Çin'in Doğu Türkistan'a yönelik baskıları neticesinde başlayan göçlerin yönü Pakistan ve Hindistan'la beraber Afganistan olur (Bıçakçı, 1996, s. 20). Rusya'nın Afganistan'ı işgaline kadar geçen süreçte Peştun kimliği dışındakilerin tamamında olduğu gibi ikinci büyük nüfusa sahip Özbekler de Afgan kimliği içinde eritmeye çalışılır.

1c. Afganistan Özbek Türkçesi Ağızları

Güneyde Afganistan'dan kuzeyde İrtiş Nehri'ne, doğuda Çin sınırında bulunan Doğu Türkistan'dan batıda (Maveraünnehir) Hazar Denizi'ne dek uzanan Türkistan coğrafyasının genelinde olduğu şekliyle Oğuz-Karluk-Kıpçak varlığı; Özbek Türkçesi dil coğrafyasında iç içe görülür. Boeschoten'a (1998a, 1998b) göre Çağatay edebî dilinin bu karışık özelliği, halefi durumundaki Özbek Türkçesine de aktarılmıştır (s. 9; s. 357). Bu durum Oğuz-Özbek, Karluk-Özbek, Kıpçak-Özbek karışımı ağızların ortaya çıkmasına sebep olur. Ayrıca Orta Asya coğrafyasında Tacikler yoluyla İranî unsurlarla birlikte yaşam sürülmesi de Özbekler üzerinde etkili olan unsurlardandır. Bu etnolojik yapı Özbek Türkçesi ağızlarının çeşitlenmesine sebep olurken ağızların sınıflandırılmasını da güçleştirir.

Özbek Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında Borovkov, Batmanov, Gazi Alim, Polivanov, Wurm, Schönig, Reşetov ve Şaabdurahmonov gibi dilbilimciler tarafından etnolojik, fonetik, morfolojik ve leksik ölçütler esas alınarak çeşitli sınıflandırma denemeleri yapılmıştır. Kimi tasnif denemelerinde Afganistan sahası Özbek ağızlarına da değinildiği görülür.

Polivanov, tarihî bir bakışla Özbek diyalektlerinin oluşumunda 'üreme' (kardeş dillerin karışımı) ve 'hibridizasyon' (farklı ailelerdeki dillerin karışımı) süreçlerini değerlendirir. Fonetik gelişim bakımından Tacikçenin etkisiyle İranlılaşma hadisesi temelinde bir yaklaşım sergiler ve Özbek Türkçesi ağızlarını öncelikle "İranîleşen ağızlar" ve "İranîleşmemiş ağızlar" olmak üzere iki gruba ayırır (Polivanov, 1928'den aktaran Eltazarov, 2016; Yıldırım, 2017). İranîleşen ağızlar, Tacik ünlü sisteminin etkisiyle ünlü uyumlarının bozulduğu Özbek ağızlarını içine alır. İranîleşmemiş ağızlar ise söz başı /y/ [j/] bakımından /c/'leyici [d͡ʒ/] ağızlar olarak ifade edilir. Polivanov'a göre Oğuz ve Kıpçak ağızları, Farsçanın etkisinden uzak kalmış ağız gruplarıdır. "Oğuz lehçesi" olarak ifade ettiği ana ağız grubunu, kendi içinde "Güney Harezmi grubu ağızları" ve "Kuzey Oğuz grubu ağızları" olarak sınıflandırır. "Kıpçak lehçesi" olarak belirttiği grubu ise kendi içerisinde alt başlıklarda toplar. Polivanov, Afganistan'daki Kıpçak Özbek ağızlarını "Orta Özbek" grubu içine alır.

Türkolojinin dikkatini çekse de siyasi ve sosyal kargaşa içinde bulunan Afganistan sahasının dil haritası üzerine henüz bütüncül bir çalışma yapılamamıştır. Bu eksikliği bir ölçüde gidermeye yönelik olarak Afganistan Özbek Türkçesi üzerine küçük ölçekli çalışmalar yapılagelmektedir. Buna göre Belh, Seripul (kısmen) vilayetlerinin Karluk ağzına has özellikler taşıdığı söylenebilir. Faryab'da ve Cevizcan'da hem Karluk hem Oğuz ağzının özellikleri hâkimken Türkmenistan sınırına yakınlıklarının etkisiyle Özbek ve Türkmenlerin bir arada yaşadığı Şibirgan ve Andkhoy'da (kısmen) Oğuz ağzı özellikleri öne çıkar. Kıpçak ağzı ise Bağlan, Kunduz, Tahar, Badahşan, Faryab (Şirintagab), Seripul (kısmen) bölgelerinde konuşulur. Kuzey Afganistan Özbek ağızlarının çeşitliliği içerisinde Farsçanın etkisi de görülür: Seripul vilayetine bağlı Asiyabad beldesi İranîleşmiş bir ağza sahiptir. Afganistan'a yakın ya da uzak geçmişte gelip Özbek topluluğunun içinde eriyen ve kendisini Özbek olarak kabul eden Tatar, Halaç, Kazak, Kırgız, Türkmen varlığı yanında Türk boylarıyla kaynaşan Moğolların olduğu da bilinmektedir. Bu durum Afganistan Özbek ağızların dil içi temas sonuçları açısından karmaşıklığını arttıran bir husustur (Gültekin, 2006; Şahin, 2014, 2016; Alpargu, 2007, s. 119).

Ingeborg Baldauf'a (2011) göre Afganistan Özbeklerinin yarıya yakınının ağzı Kıpçak etkisi altındadır. Belh (kısmen) ve Kunduz civarında yaşayan Kongratların;

Bağlan, Kunduz, Samangan ve Takhar (Talkan) bölgelerindeki Katagan uruklarının; kendilerini Çin Özbek, Asli Özbek, Gerçek Özbek olarak adlandıran Burka, Mirişker, Kurçuların ağızları Kıpçak etkisi göstermektedir. Yine Kunduz, Takhar, Bedakhşan hattı üzerindeki geniş bir bölgede nüfusun çoğunluğu Özbek “Moğol lehçesi/ağzı” konuşmaktadır. Ingeborg’a göre Moğol ağzında, söz başı /c/ [/d̪ɜ/] ya da /y/ [/j/] kullanmak bakımından her iki grubun da özelliklerini birlikte sergileyen bireylere sıkça rastlanmakla birlikte, bu ağız gerçekte /y/’leyici [/j/] grup içinde değerlendirilmektedir. Baldauf; Doerfer’in tespitini aktararak Andkhoy civarında Özbek Oğuzlarının yaşadığını ifade eder ki bu da ağızlarının Oğuz Türkçesi etkisi altında olduğuna işaret eder. Ayrıca Karluk lehçesinin sözcük varlığı bakımından, diğer Afganistan Özbek ağızlarına nazaran daha fazla İranileştiği bilgisini aktarır.

SONUÇ:

Özbek Türkçesinin tarihî yayılma evreni içinde yer alan Afganistan, dil içi ve dil dışı etkilerin karmaşık olduğu bir alandır. Dil dışı etki olarak Arapça ve Farsçayla olan yoğun iletişim gösterilebilir. Kamusal alanda yaygın olan ortak dil (lingua franca) Daricedir. Müslüman Taciklerin dili olan bu dil, Farsçanın Afganistan topraklarındaki başkalaşmış hâlidir. Afganistan Özbekleri arasında Afganca ve Tacikçe isimleriyle anılan Darice, eğitim dili oluşu sebebiyle ağızlar üzerinde başat etkiye sahiptir. Afganistan yalnız Özbek Türkçesi için değil Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve Türkmen Türkçesi ağızlarının da yayılma evreni içerisinde değerlendirilir. Dil içi bir etki olarak tarihî Karluk-Kıpçak-Oğuz birlikteliğinin günümüz Afganistan Özbek Türkçesi için de geçerli olduğu görülmektedir.

KAYNAKLAR

1. Alpargu, M. (2007). Özbekler. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 34, 119-121 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
2. Baldauf, I. (2011). Kuzeydoğu Afganistan Özbek lehçeleri bir çalışma raporu (çev.: Tezcan, S.). *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Kitabı 26 29 Mayıs 2010* (ed.: Şavk, Ü. Ç.). 1, 97-120, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi.
3. Bıçakçı, A. S. (1996). *Türkiye’ye göç eden Özbeklerin kimliklerinin muhafazası*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
4. Boeschoten, H. (1998a). The speakers of Turkic languages. *The Turkic Languages* (ed.: Johanson, L. and Csató, É. Á.). 1-15, New York: Routledge.
5. Boeschoten, H. (1998b). Uzbek. *The Turkic Languages* (ed.: Johanson, L. and Csató, É. Á.). 388-408. New York: Routledge.
6. Diyarbekirli, N. (2002). Eski Türklerde kültür ve sanat. *Türkler Ansiklopedisi*, 3, 827-894, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
7. Eltazarov, J. (2016). Eski Orta Asya Oğuzcasının kalıntısı: Harezmi Oğuz diyalekti hakkında. *Tehlikedeki Türk Dilleri II B, Örnek Çalışmalar* (ed.: Eker, S. ve Şavk, Ü. Ç.). 3, 81-95, Uluslararası Türk Akademisi, Ankara-Astana.
8. Gökdağ, B. A. (2013). İran Türkleri. *Türkler Ansiklopedisi*, 54, 2203-2214, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
9. Gültekin, M. (2006). Asiyabad Özbek ağzıyla birkaç Nasrettin Hoca fıkrası. *İlmî Araştırmalar Dergisi*, 21, 135-152.

10. Koçsoy, Ş. (2002). Türk tarihi kronolojisi. *Türkler Ansiklopedisi, 1*, 73-188, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
11. Köprülü, F. (1989). *Edebiyat araştırmaları II*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
12. Liu, X. (2002). Kuşan yönetiminin kültür anlayışı. *Türkler Ansiklopedisi, 4*, 84-90, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
13. Özkan, N. (1997). *Türk dünyası*. Kayseri: Geçit Yayınları.
14. Öztürk, R. (2016). *Özbek Türkçesi el kitabı*. Konya: Palet Yayınları.
15. Özyetgin, M. (2006). Tarihten bugüne Türk dili alanı. (*Conference*) *Chinese Academy of Social Science. Sino-Foreign Relationship Department of Institute of History (23 January 2006), Beijing (CHINA)*.
16. Polivanov, Y. D. (1928). Obroztsı nesingarmonistiçeskix govorov Uzbekskogo yazıka. *Samarkandskiy Govor*, 306-323.
17. Saray, M. (1987). *Afganistan ve Türkler*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
18. Sivrioğlu, T. ve Türkoğlu, A. J. (2017). *Başlangıçtan günümüze Afganistan tarihi*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
19. Şahin, S. (2014). Afganistan Özbek Türkçesinin Seripul ağzı üzerine notlar. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 11(2)*, 112-126.
20. Şahin, S. (2016). Afganistan Özbek ağzlarında kullanılan zarf-fiil ekleri. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 187-201.
21. Taşağıl, A. (2002). Göktürk Kağanlığı Göktürkler. *Türkler Ansiklopedisi, 2*, 15-48. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
22. Wurm, S. (1989). Özbekçe. (çev.: Akalın, M.), *Türk Dünyası Araştırmaları*, 62, 139-186, İstanbul.
23. Yıldırım, F. (2019). Çin'deki Özbekler ve Özbekçe. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (13), 57-86.
24. Yıldırım, H. (2017). Özbek Türkçesi ağzları üzerine bir değerlendirme. *Dil Araştırmaları*, Bahar, (20), 121-145, Ankara.
25. Yurdakul, Y. (2022). *Türkiye'deki Afganistan Özbeklerinin ağzı (ses bilgisi-metinler-gramatikal dizin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisanüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.

СЕКЦИЯ 2. ДИСКУРСИВТІ ЗЕРТТЕУЛЕР
СЕКЦИЯ 2. ДИСКУРСИВНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
SECTION 2. DISCURSIVE RESEARCH

ӘӨЖ 81

Абдуллина Ажар Алмасовна
Магистрант
«7М01711 – Шет тілі мұғалімдерін даярлау»
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ
Алматы, Қазақстан
e-mail: azhar_abdullina@mail.ru

**ОЙЫН ТҮРЛЕРІН ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ
КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Аңдатпа. Мақалада ағылшын тілі сабақтарында ойын түрлерін пайдалана отырып, олардың коммуникативтік құзіреттілігін арттыруға мүмкіндік жасайтын элементтер оңтайлы берілген.

Тірек сөздер: оқу үрдісі, оқушылардың қызығушылығы, ойын тапсырмалары, өзара сыйластық, тілді меңгеру, қоршаған орта, ойын элементтері, дағдылар, құзіреттілік.

**ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ
УЧЕНИКОВ ОСНОВНОЙ ШКОЛЫ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ
ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ**

Аннотация. В этой статье рассматриваются учебные игры которые используются на занятиях английского языка в школе и способствуют формированию коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: учебный процесс, интересы учащихся, игровые задания, взаимоуважение, владение языками, окружающая среда, игровые элементы, навыки, компетенция.

**FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF
STUDENTS BY USING GAME TECHNOLOGIES**

Abstract: This article discusses educational games that are used in English classes at school and contribute to the formation of communicative competence.

Keywords: learning process, student interests, game tasks, mutual respect, language proficiency, environment, game elements, skills, competence.

Кез келген адамның өзін-өзі ұстауы, сөйлеуі әр ортада әртүрлі болады. Осы тұрғыда оның тәртібі, жүріс-тұрысы, сөйлеу мәнері, қимыл-қозғалысы ортасына байланысты болады. Танымайтын, бөтен адамдармен қарым-қатынас жасауда

өзінің құрбы-құрдастарының арасында ұстауы басқаша болады. Көп жағдайда сөйлеу тілінде қателер осы екінші жағдайда көп байқалуы мүмкін десек, қателеспеген болар едік, себебі адам санасына ерік беріліп, кейде сөйлеу әрекетінің барлық сатылары жүзеге асырылмайды. Ал, бірінші жағдайда адам өзінің айтайын деген ойын саралап, ережеге сәйкестендіріп, дәл, әсерлі етіп жеткізуі мүмкін. Мұны жеке тұлғаны, ұжымды бағалау кезінде анық көруге болады. Орыс психологы А. М.Фонарева өзінің «Бала тұлғасын дамыту» атты еңбегінде «7-12 жастағы балалар өзін қоршаған әлеуметтік ортаға байланысты тілдік қолданысты сөйлеу, тыңдау әрекеті арқылы сөздік қорына қабылдап отырады. Бұл кезеңдерде баланың сөз байлығы белсенді түрде жинақтала бастайды. Олардың кез келген орта мен әрекетке байланысты «тілдік құпиялар» мен кодтарды шешуге деген қызығушылығы басым болады да, көпшілікке белгісіз, белгілі бір адамдар арасында қолданылатын «құпия» тілдік бірліктерді, таңбаларды қолдануға әуес келеді. Мұндай тілдік немесе тілдік емес символдарды ерікті және еркін қолдану бұл жастағы балалардың ой-қабілетінің дамуына ерекше ықпал етеді. Мектеп оқушылары бір-бірімен тілдік қарым-қатынас жағдайында осы үрдісті пайдалануды алдыңғы орынға қояды. Осыны ескеріп, балалар бір-біріне ғана түсінікті, ересектер арасында қолданыла бермейтін сөздерді қолданудың механизмін жасайды» деген пікір айтады.

Ойын тапсырмаларын пайдаланудың тіл үйретуде маңызы зор. Олардың ең басты қызметтерін де атап шықсақ, олар: тілге деген қызығушылықты арттырады, оқу үрдісін жақсартады және оқушының жинақтаған білімін бекітеді, ақпараттарды жинақтап, қорытады, ойын барысында шынайы өмірдегі жағдаятқа жуықтатылған қарым-қатынас орнатылады. Оқушының қатысымдық әлеуеті барынша жүзеге асырылады, осылайша сөйлеп кетуіне тұсау болып келген «тілдік кедергі» азаяды, бірлесе жұмыс істеп, топ ішінде өзін көрсете алу, тілдік әрекетінің көлемін ұлғайтады, қателіктер жібермейді. Мұғалім топтарды аралап жүріп, бақылаушы рөлін атқарады, қателерді жазып алып, содан кейін оны қарастырып отырады, ойын тапсырмаларын беру арқылы мұғалім оқушының білімін сараптай, бақылай алады. Сонымен, ойын тапсырмалары өз кезегінде оқу процесінің диагностикалық өрісі де болады.

Мектептерде ағылшын тілі пәнін оқытудың басты мақсаты - оқушылардың қарым-қатынасын қалыптастыру, дамыту, тілдік және танымдық біліктілігін қамтамасыз ету. Мұғалім үшін басты міндет оқушының қызығушылығын арттыру, оның дамуына жағдай туғызу, сөйлеу қабілетін дамыту болып табылады. Ағылшын тілі сабағында ойын түрлерін қолданудың маңызы зор. Ойын дегеніміз - баланы әдептілікке, сауаттылыққа баулитын құралдың бірі. Сабақта ойындарды қолданудың түрлі жолдары бар. Ойын элементтерін пайдалану оқушылардың ой-өрісін, танымдық белсенділігін арттырады, алғырлықты, тапқырлық ойды дамытады. Әрбір сабақта қолданылатын ойын түрінің белгілі мақсаты болады. Ойын кезінде мейлінше балалар тегіс қатысып, өз ойларын ортаға салады, өз білім дәрежесін көрсете алады. Оқытудағы ойынның міндетіне:

-білім деңгейі мен дағдыларын жетілдіре отырып, ойын арқылы оқу мен тәрбие ұштасады.

-мұғалім ойната отырып, жаңа білімді меңгертеді.

-оқушының танымдық қызметі мен ой-өрісі кеңейеді.

-оқушының өзіне деген сенімі артады, оқуға деген қызығушылығы, белсенділігі дамиды.

-оқушыларды адамгершілікке, бір-бірін сыйлай білуіне және көмектесуге үйретеді.

Бұл кезде баланың сабақ сапасы жақсарады, пәнге деген қызығушылығы артады, логикалық ойлауға мүмкіндік береді, есте сақтау қабілеті дамиды. Ойын барысында оқушының ой-өрісі дамиды, сөйлеу қабілеті жетіледі, қарым-қатынас жасауға үйренеді, көңіл - күйі көтеріледі, оқушы жалықпайды әрі сөздік қоры көбейеді.

Ойын түрлерін сабақта пайдалану тілдік материалдарды жеңіл меңгеруге көмектеседі. Оқушының қызығушылығын арттырады, ерік-жігерін дамытып сабаққа ынтасын артуы мүмкін. Ойындар оқушының танымын, ақыл-ой белсенділігін қалыптастырудың маңызды құралы және олардың бағдарлама материалының тақырыптарына сәйкес білімін тереңдетіп пысықтайды.

Осы мәселелерді ескере отырып, ағылшын тілі сабағында бірнеше ойын түрлерін пайдалануға болады. Мысалы:

«Көңіл-күйімді неге ұқсатамын?» ойыны. Ойынға қатысушылар шеңбер құрып отырады. Әркім өзінің көңіл-күйін дәл сол күнгі ауа-райына, жыл маусымына, құбылыстарына ұқсатады. Онын соңында көңіл-күйге қатысты айтылған сөйлемдер белгілі бір сөйлем құрылымы бойынша бірнеше рет қайталанып айтылуы мүмкін. Мысалы: Біреу «менің көңіл-күйім көтеріңкі, мен оны даладағы жауқазындарға ұқсатамын» десе, келесісі «менің көңіл-күйім жабырқау, мен оны күзгі жаңбырға ұқсатамын» деуі мүмкін. Мұндайда оқушылардан сөз шеберлігі талап етіледі.

«Мадақтау» ойыны. Шеңбер құрып, қол ұстасып тұра қалып, оң жақтағы көршісіне мадақсөз, қошеметтеу сөзін арнайды, көршісі өз кезегінде басын иіп, ризашылығын сөздер арқылы білдіреді. Егер оқушы бөгеліп, көршісін мақтай алмай жатса, қолдау көрсетіп, жетектеу, демеу мағынасындағы сөздерін мұғалім айтып көмектесіп жіберу қажет. Қайталауға болмайды.

Амандасу - «таныстыру» ойыны. Әр қатысушы өз есімінің бірінші әрпіне қарай бойындағы жеке қасиетін қосып айту керек. Мысалы: Мен - Бақытгүл, бақытты қызбын.

«Сәлемдесу» ойыны. Топ ішінде «Сәлем! Қалайсың?» деген қарапайым сөздермен ойынды бастайды. Оқушы кем дегенде екі сөйлеммен жауап беру керек.

«Не жетіспей тұр?» ойын тапсырмасы. Үстел бетіне оқушыға белгілі, өтілген тақырыпқа қатысты керекті заттардың суреті жайылады. Әр тақырыпқа үш сурет берілуі тиіс, бірақ бір сурет жасырын беріледі, ойынға қатысушы ол суретті қаншалықты қажетті екендігін, маңыздылығын айтып табуы тиіс. Егер жасырынған суреттердің атын көбірек тауып, дұрыс атаса, сол жеңіске жетеді.

Әр баланың қабілетіне қарай білім беруді, оны дербестікке, ізденімпаздылыққа, шығармашылыққа тәрбиелеуді жүзеге асырған дұрыс. Ұйымдастыру тұрғысынан білім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді жаңа әдістерін іздестіру мен оларды жүзеге асыра алатын тұлғаны даярлау қажет. Білім беру жүйесін ақпараттандыру, оқу үдерісінде инновациялық технологияларды ендіру қажет.

Қорыта келгенде, ағылшын тілі сабағында әртүрлі әдістерді қолдану сабақтың мазмұнын ашуға да ықпал етеді, ойынның арқасында оқушы сөзді дұрыс

айтуға ынталанады, лексикалық және грамматикалық материал белсенді түрде қолданысқа түседі, тыңдау, ауызекі сөйлеу дағдысы дамиды деген қорытындыға келеміз. Ойын барысында оқушының шығармашылығы, ойлау қабілеті дамиды, бір-бірімен өзара әрекеттесе отырып, жұмысты тең атқарады. Тілдік кедергіні, шаршауды женудің жақсы жолы болып табылады. Сабақтың кез келген түріне ойын элементтерін енгізуге болады, ойын тілді үйрену кезіндегі ен күшті ынталандырушы болып табылады. Оқушының ізгілікті рухани адамгершілігін дамыта оқытуда басқа ұстанымдармен бірге түсініктілік ұстанымы да басты назарда болу керек деп ойлаймын.

ӘДЕБИЕТ

1. Бабаев С.Б., Оңалбек Ж. К. Жалпы педагогика: Оқулық.- Алматы: Заң әдебиеті, 2005. - Алматы, 2001.
2. Шетел тілін оқыту әдістемесі. Педагогика. Әдістеме. - Алматы, 2009.
3. Шетел тілін оқыту әдістемесі. – 2007. - №3/17.
4. Макалова Г.К. Роль ролевых игр в обучении иностранному языку // Казакстан мектептеріндегі шет тілі. – 2006. - № 6.
5. Мартыненко Л. С. Ролевые и деловые игры на уроках английского языка. - М., 1997.
6. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению - М.: Просвещение, 1991.
7. Тюкало О. Коммуникативные игры при обучении говорению // Интернет-издание журнала для учителя иностранных языков. - 2012.

УДК 811.111`367.5:811.512.154

Бекбалаев А.А.
д.ф.н., профессор,
КРСУ имени Б.Н. Ельцина
bekbalaev@mail.ru

Козуев Д.И.
к.ф.н., доцент
БГУ имени К.Карасаева
dkozuev@bhu.kg

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ СОПОСТАВЛЕНИЕ АНГЛИЙСКИХ СЛОЖНОПОДЧИНЁННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С ПРИДАТОЧНЫМ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫМ И ИХ КЫРГЫЗСКИХ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ СООТВЕТСТВИЙ

Аннотация: Показано, что английские сложноподчинённые предложения с придаточным дополнительным и их кыргызские функциональные соответствия имеют сходства в семантике: они одинаковым образом реализуют в своих придаточных расширенное описание объективированного предмета речи. В английском сложном предложении придаточные дополнительные присоединяются к главному посредством

изъяснительных союзов и союзных слов, а также путём опущения союза *that*; в кыргызском же сложном предложении придаточные со сходной семантикой дополнения присоединяются к главному посредством разнообразных подчинительных союзов “*анткени, себеби*”, а также посредством различных подчинительных послелогов и аффиксов.

Ключевые слова: структурно-семантическое сопоставление; английское сложноподчинённое предложение; кыргызское сложное предложение; придаточное дополнительное; предикация; пропозиция; семантика.

Bekbalaev A.A.

DSc, Professor,
KRSU named after B.N. Yeltsin
bekbalaev@mail.ru

Kozuev D.I.

PhD, Associate Professor
BSU named after K. Karasaev
dkozuev@bhu.kg

STRUCTURAL-SEMANTIC COMPARISON OF ENGLISH COMPLEX SENTENCES WITH A NOUN CLAUSE AND THEIR KYRGYZ FUNCTIONAL CORRESPONDENCES

Abstract. Shown that English compound sentences with a supplementary adjective and their Kyrgyz functional correspondences have similar semantics: they equally implement in their adjectives the extended description of the objectified object of speech. In English complex sentences, noun clause is joined to the main one through explicative conjunctions and connective word and by omitting the conjunction *that*; in Kyrgyz complex sentences, clause with similar complementary semantics is joined to the main one through various subordinating conjunctions “*antkeni, sembi*” as well as through various subordinating postsyllables and affixes.

Keywords: structural-semantic comparison; English compound sentence; Kyrgyz complex sentence; noun clause; predication; proposition; semantics.

Структурно-семантическая характеристика английских сложноподчинённых предложений с придаточным дополнительным в основных своих чертах можно охарактеризовать: придаточное в их составе отвечает «...на вопросы косвенных падежей, выступают в качестве описательной замены отсутствующих в главном предложении дополнения» [1, с.236].

В германском английском языке тип сложноподчинённых предложений с придаточным дополнительным имеет иллюзорные моменты псевдопересечения и псевдосовпадения со внешне сходными, но семантически различающимися явлениями. Так, в английском языке придаточное дополнительное (Object Clauses) представляется функционально подобным сложному дополнению (Complex Object). Но дело обстоит не так. Они есть суть разных явлений. Во-первых, английское сложное дополнение имеет в своём составе одну из неличных форм глагола: инфинитив, причастие настоящего времени или причастие прошедшего времени, в то время как

придаточное дополнительное имеет в своём составе личную форму глагола; во-вторых, неличная форма глагола не обуславливает в сложном дополнении предикацию, в то время как личная форма глагола обуславливает в придаточном дополнительном действии предикации.

Отсутствующая в кыргызском синтаксисе структура сложноподчинённого предложения с придаточным дополнительным может иметь семантико-синтаксические выражения в других синтаксических формах, а именно:

- в форме простого распространённого предложения с развёрнутой группой дополнения (дополнительной группой или объектной группой);
- в форме бессоюзного сложноподчинённого предложения с самыми различными придаточными, но только чтобы последние имели бы в своей глубинной семантике имплицитное указание на какой-либо объект или объектную группу;
- в форме аналогичного же кыргызского сложноподчинённого предложения, но только союзного подтипа;
- в форме смешанного сложного предложения с наличием синтаксической связи сочинения и подчинения.

В кыргызском же синтаксисе, так же, как и в английском, между вышеназванными формами выражения синтаксических отношений, имеются пересечения и частичные функциональные “перекрытия” друг друга. О данных пересечениях мы будем докладывать в процессе лингвистического анализа материала.

Присоединение английских придаточных дополнительных предложений к главному в составе сложноподчинённого происходит, в сущности, многими способами – в английском языке для этой цели служат подчинительно-изяснительные союзы и союзные слова: *that, whether, if, who, whose* и др., а также бессоюзный способ с опущением союза *that*. Например:

(1) “Mrs. Dolly saw that he was displeased” [2]

(2) “He said it opened his pores” [3].

В английском примере (1) придаточное предложение стоит в постпозиции по отношению к главному и соединяется с ним посредством подчинительно-изяснительного союза *that*. В английском примере (2) данный подчинительно-изяснительный союз *that* опущен, но его наличие подразумевается имплицитно, данный союз как бы присутствует в понятной структуре сложноподчинённого предложения с придаточным дополнительным [4, с.276].

Переведём английский пример (1) на кыргызский язык и посмотрим, как будет выглядеть семантика англоязычной дополнительной в кыргызском:

(1)-1) Долли айым анын жини келип жатканын көрүп жатты. [Перевод наш].

В кыргызском языке английское придаточное дополнительное передаётся развёрнутой дополнительной группой, но однако в составе простого распространённого предложения “*анын жини келип жатканын*”.

Переведём на кыргызский язык английское сложноподчинённое с придаточным дополнительным:

(2)-1) Ал такай өзүнүн ден соолугу жөнүндө айтып калчы эле. [Перевод наш].

В кыргызском переводе английского сложноподчинённого предложения с придаточным дополнительным английская придаточная часть *it opened his pores* передана дополнительной группой “*өзүнүн ден соолугу жөнүндө*” – см. пример (2)-1). Отметим, что при этом данная кыргызская дополнительная группа как бы по своему

тяготению близка к придаточному изъяснительному, но всё же в кыргызском синтаксисе таковой не является, поскольку она является развёрнутой послеложной группой с послелогом “жөнүндө”, и данная группа вся целиком исполняет функцию дополнения.

Таким образом, на данном этапе сравнительного изучения типа английских сложноподчинённых предложений и их кыргызских функциональных соответствий можно констатировать, что в качестве таких соответствий для исходных английских синтаксических единиц могут выступать в кыргызском и простые распространённые предложения, но однако с наличием в своём составе развёрнутой группы дополнения (дополнительной группы).

Рассмотрение предикативно-пропозитивной стороны сопоставляемых явлений показало, что изменение в плане выражения только в некоторой степени изменяет план содержания сравниваемых синтаксических единиц.

Так, в обоих английских сложноподчинённых с придаточным дополнительным в примерах (1) и (2) наличествует полносоставная субъектно-предикатная структура, правда, в примере (2) эксплицируется формальное подлежащее *it*. И именно наличие данного формального подлежащего обуславливает свёрнутости предикации и незавершённости пропозиции

И только в редких случаях при употреблении *that*, данный подчинительный союз может опускаться, но это уже признак разговорного стиля английского языка. [4, с.276].

(2): [he + said] (that) [it + opened his pores]

(1): [Mrs. Dolly + saw] that [he + was displeased]

Как явствует из аналогичного анализа фактического материала, в английском синтаксисе предикации на уровне составного предложения сложноподчинённых с придаточным дополнительным могут быть как полными, так и завершёнными и, соответственно, также и пропозиции на уровне всего сложного предложения могут быть как завершёнными, так и незавершёнными.

В кыргызских же переводных предложениях функциональными соответствиями для английских сложноподчинённых предложений с придаточным дополнительным выступают простые распространённые предложения с развёрнутой группой дополнения – в примере (1)-1/ - это “анын жини келип жатканын”, а в примере (2)-1/ - это “өзүнүн ден соолугу жөнүндө”. Эти дополнительные группы занимают в соответствии с агглютинативной синтактико-морфологической системой кыргызского языка интерпозицию в структуре предложения-высказывания. Предикативно-пропозитивное строение означенных кыргызских простых распространённых предложений может быть схематизирована последующим образом:

В кыргызских простых распространённых предложениях (1)-1/ и (2)-1/ мы наблюдаем на уровне всей синтаксической структуры предложения пропозицию незавершённого типа, на её незавершённость оказывает влияние дополнительная группа, которая имеет в своем семантическом составе имплицитную предикацию свёрнутого типа. Данная дополнительная группа, соединяясь с предикатом всего предложения, предоопределяет общую незавершённость пропозиции.

(1)-1/: [Долли айым (анын жини келип жатканын) көрүп жатты]

(2)-1/: [Ал (өзүнүн ден соолугу жөнүндө) айтып калчы эле]

(1) “I remembered, the cat had been hung in a garden adjacent to the house” [5].

(3)-1/ Мен ал мышыкты муунтуп өлтүрбодум беле, үйдүн жакында оснөн бактып дарагына жипке байлап илип койбодум беле деп, менин оюма кокустан түшүп кетты [Перевод наш].

(4) You evidently guess that a love affair will ensue between the boy lieutenant and the peerless girl with the broad feet [3].

(4)-1/ Татынакай жаш аялдын жана жаш лейтенанттын ортосунда сүйүү жалындап калганда, сиз аны балким түшүнгөндөй болдуруз. [Перевод наш].

В английском примере (3) представлено сложноподчинённое предложение с придаточным дополнительным, в котором придаточное подчиняется главному посредством значимого опущения подчинительного союза *that*. Когда имплицитное значение данного союза опускается до нулевого, но все же имплицитно значимого уровня [4, с.276; 6, с.62-63]

В английском примере (4) представлено сложноподчинённое предложение, в котором придаточное вводится подчинительно-изъяснительным союзом *that*.

В обоих случаях данные исходные английские сложноподчинённые предложения имеют в кыргызском языке переводные функциональные соответствия, также в виде сложноподчинённого предложения, только, однако бессоюзного подтипа.

В сложноподчинённом кыргызском предложении (3)-1/ придаточное условное (никак не дополнительное) присоединяется к главному посредством условной частицы “беле” в сочетании с деепричастием “*ден*”, образование от глагола “*де*” – говорить. В сложноподчинённом же кыргызском предложении (4)-1/ придаточное предложение времени (опять же никак не дополнительное) вводится при помощи причастного аффикса *-ган* в сочетании со словом с временным значением в местном падеже “*калганда*”.

Что же касается предикативно-пропозитивного строения английских сложноподчинённых предложений с придаточным дополнительным, то здесь следует иметь ввиду, что в их составных частях обыкновенно реализуется полная предикация, когда имеется в наличии полносоставная субъектно-предикатная структура [Sub+Pred]. Но пропозиция же, может имплицироваться как незавершённого типа, так и завершённого.

Так, предикативно-пропозицивное строение английского сложноподчинённого предложения с придаточным дополнительным (3) имеет полносоставные субъектно-предикатные структуры, тип незавершённой пропозиции. На незавершённость пропозиции в масштабе всего сложноподчинённого влияет хотя бы и “значащее”, но всё же отсутствие подчинительного-изъяснительного союза *that*, т.е. его “нулевое” присутствие.

(3): [I+remembered] O [cat + had been hung...]

В английском сложноподчинённом предложении (4) в его обеих составных частях – в главном предложении и в придаточном-дополнительном – можно констатировать наличие полнозначной субъектно-предикатной структуры, а вместе с этим также имплицитно завершённой пропозиции.

Завершённость пропозиции в английском сложноподчинённом предложении (4) обуславливается не только полной предикацией его обеих составных частей, а также и тем, что между ними эксплицируется подчинительно-изъяснительный союз *that*, который как бы задаёт “тему” или точку отсчета для семантической последовательности состава придаточного предложения [7, с.75; 8, с.17].

(4): [You + guess] that [a love + will ensue]

Что касается предикативно-пропозитивного строения кыргызских бессоюзных сложноподчинённых предложений в примере (3)-1/ с придаточным условным и в примере (4)-1/ с придаточным времени, то здесь следует отметить, что кыргызские деепричастные формы, а также аффиксы падежных окончаний в полной мере выполняют функцию соответствующего по значению союза. Так, в примере (3)-1/ деепричастная форма “*деп*” от глагола “*де*” выполняет функцию указания на некоторое условие, предшествующее главному предложению; а аффикс местного падежа в сочетании с лексемой в темпоральном значении “*калган+да*” указывает на время действия в придаточном предложении, иными словами как бы выполняет семантическую функцию временного кыргызского союзного словосочетания “*ошол мезгилде*”.

И потому, можно констатировать, что кыргызские бессоюзные сложноподчинённые предложения с различного вида придаточными, в своём общем пропозитивном значении соответствующим английским придаточным дополнительным, обладают полносоставной предикативной, а также и пропозитивной структурой.

(3)-1/: [мен + илип койбодум беле] деп [оюма + түшүп кетти]

(4)-1/: [сүйүү + жалындап] калганда [сиз + түшүнгөндөй болдуруз]

(5): The secretary told us what we must arrange our affairs [Boven, 1998].

(5)-1/: Катчы бизге айтты, кантип биз өзүбүздүн иштерибизди уюштурушубуз керек [Перевод наш].

В английском примере (5) представлено английское союзное сложноподчинённое предложение с придаточным дополнительным, вводимым союзом *what*. В кыргызском переводном варианте ему функционально соответствует аналогичное сложноподчинённое предложение, но только не с придаточным дополнительным, а с придаточным образа действия.

Несмотря на различия в семантике придаточных предложений: в английском сложноподчинённом с придаточным дополнительным в примере (5) и в кыргызском

(5)-1/: [катчы + айтты] кантип [биз + уюштурушубуз керек]

сложноподчинённым с придаточным образа действия в примере (5)-1/ –, они оба проявляют схожий контекстный смысл [9, с.8; 10, с. 194]. Сближение контекстного смысла обуславливает у обоих сложноподчинённых в английском и в кыргызском примерах подобную предикативно-пропозитивную структуру, а именно полную предикацию в обеих составных частях и, соответственно, завершённую пропозицию.

Составные части кыргызских функциональных соответствий для английских сложноподчинённых предложений с придаточным дополнительным показывают в своём семантическом строении как полную предикацию, так и предикацию свёрнутого вида. И поэтому общее содержание кыргызского функционального соответствия для английского сложноподчинённого предложения с придаточным дополнительным на уровне всей понятийно-смысловой структуры могут выражать оба типа пропозициональных структур: как завершённой пропозиции, так и пропозиции событийной. Последний тип пропозициональной структуры имеет место в тесно спаянной семантике кыргызских сложноподчинённых предложений и отображает сложные связи внеязыковой речевой ситуации.

Английские сложноподчинённые предложения с придаточным дополнительным и их кыргызские функциональные соответствия имеют сходства в реализуемой семантике: они одинаковым образом реализуют в своих придаточных расширенное описание объективированного предмета речи. В английском сложном предложении придаточные дополнительные присоединяются к главному посредством изъяснительных союзов и союзных слов, а также путем опущения союза *that*; в кыргызском же сложном предложении придаточные со сходной семантикой присоединяются к главному посредством разнообразных подчинительных союзов “*анткени, себеби, үчүн*”, а также посредством различных подчинительных послеслогов и аффиксов.

В английском сложноподчинённом предложении с придаточным дополнительным реализуется только завершённая пропозиция на уровне всего смысла сложного предложения, поскольку его составные части всегда содержат полносоставные субъектно-предикатные структуры и следственно выражают полные предикации.

В кыргызском сложном предложении с разнообразными придаточными также реализуется завершённая пропозиция, детерминированная полной предикацией его составных частей. Но зачастую также может быть реализована и незавершённая пропозиция, которая детерминируется свёрнутой предикацией одной из его составных частей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Розенталь Д. Э. Словарь–справочник лингвистических терминов. Пособ. для учителя. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1985. – 399 с.
2. Welch K. Autumn Promises. – New York: Steeple Hill Books, 2004. – 252 p.
3. Leacock, St. 15 Best Humorous Stories. – М.: Эксмо, 2014 – 288 с.
4. Беляева М. А. Грамматика английского языка: учеб. пособие для неяз. вузов. – 6-е изд. – М.: Высшая школа, 1977. – 333 с.
5. Poe E.A. Tales of Mystery. – М.: Эксмо, 2013. – 192 с.
6. Сыдыков Ж.К., Акжолова З.П. Лингвистика: типология, терминология. – Бишкек: КГУСТА. – 2007.

7. Москальская, О.И. Синтаксическая парадигматика и синтаксическая деривация // Проблемы общего и германского языкознания. – М.: Изд-во Моск.ун-та, 1978. – С. 71–78.

8. Блох М. Я. Концепт и картина мира // Проблемы семантики языковых единиц в контексте культуры (лингвистический и лингвометодический аспекты): междунар. научно–практ. конф. 17–19 марта 2006. – М.: ООО Изд-во “Эллис”, 2006. – С. 16–21

9. Верховская, И. П. Видо–временные формы в английском сложноподчинённом предложении: Учеб. пос. – М.: Высшая школа, 1980. – 112 с.

10. Suchsland, P. Gesellschaftliche Funktion und gesellschaftlicher Charakter der Sprache // Sprachpflege. - 1971. - № 10. – S. 193-202.

УДК 94(560):355.48

Рысбаев Ә. Б.,

оқытушы,

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

esabatyrbek@gmail.com

ТҮРІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЗАТ ЕСІМНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨРІСІ

Аңдатпа. Мақалада екі тілдегі зат есім сөздердің семантикалық сипаты салыстырмалы түрде қарастырылған. Жұмыс жаңа ұғымдық атауға тірек болатын зат есім сөздердің құрамын, олардың мағыналық тұрғыдан құбылу ерекшелігін саралауға арналған. Екі тілге ортақ көне тіл бірліктерінің мағыналық құрылымы, жаңа ұғым атауына айналу жолдары салыстырылып, семантикалық өрісін айқындау көзделген.

Тірек сөздер: Зат есім, байырғы лексика, актив тіл бірліктері, семантикалық сипат, метафора.

Rysbaev A.,

Teaching, Abla kihan KazUIRandWL,

Almaty, Kazakhstan

e-mail: esabatyrbek@gmail.com

SEMANTIC FIELD NOUNS IN THE TURKISH AND KAZAKH

Abstract: The article compares the semantic nature of nouns in two languages. The work is devoted to highlighting the composition of nouns that underlie the new conceptual changes. The semantic structure of ancient language units, common to both languages, the ways of their transformation into the name of a new concept are compared, the semantic field is determined.

Keywords: Noun, indigenous vocabulary, active language units, semantic character, metaphor.

Тілдегі зат есім сөздер белгілі бір сөздер жүйесінің жиынтығы. Яғни лексикалық бірліктер. Тілдің тілдің лексикалық құрамы күрделі, көлемді, әрі өзгеріске бейімделгіш келеді, үнемі дерлік даму, жетілу, баю, толығу процесінде болады. Сөздердің лексикалық ерекшеліктері жан-жақты және өзара байланысты түрде қарастырылады. Мысалы, тіл білімінің үлкен бір саласы лексикологияның негізгі объектісі сөз десек, тілдегі сөз тағдыры мен қыр-сырының өзін алуан түрлі жағынан: сөз мағынасы, сөз мағынасының ақиқат шындыққа қатысы, сөз жасау амал-тәсілдері, сөздердің басқа бір топтарымен байланысы, сөз таптарына қатысы, сөз ұясына қатысы, сөз мағыналарының контекстуалдық шектестігі мен шендестігі, семантика-фразеологиялық байланыстары, сөздердің сөйлеу контексіне, стилистикалық сипаттарына қарай байланысы т.б. айқындап, саралау керек болады.

Әлемдік лингвистикада тілдерді туыстас және туыс емес тілдермен салыстыра зерттеу бойынша біршама еңбектер жарық көрген. Олардың негізгі мақсаты мен міндеті халықтың ойлау жүйесінің ерекшеліктерін айқындау, ұлттық менталитетті сипаттау, ұлтты таныту болып келеді. Ақиқат болмысты танып-түсіну нәтижесінде жинақталған ақпарат тілде көрініс табады. Адамның болмысты тану, түсіну нәтижесінде жинақталған білімі тілдік бірліктерде орнығады.

Туыстас тілдерге салыстырмалы-салғастырмалы талдау жасау лингвистикалық бір тәсіл. Тіларалық ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға, ортақ мәселелерді табуға көмектеседі. Түркі тілдерінің зат есімдері түрлі зерттеулерге арқау болған. Зат есімдер қай тілде де сөздік қор мен сөздік құрамның негізі саналады. Түрі, тұлғасы, мағынасы сан алуан.

«Орхон-Енесей жазба нұсқалары тілінің ерте заманнан тарихи даму барысында жасалып, қалыптасқан сөздік құрамы бар. Олар бірнеше қат-қабаттардан құралады. Солардың ішіндегі ең негізгі арналарының бірі ерте кезден бері өмір сүріп келе жатқан түркі тілдеріне ортақ байырғы сөздер болып табылады. Ескерткіштердегі көптеген сөздердің қазіргі түркі тілдерінде кездесетіндігі, ұқсастығы жай, кездейсоқ құбылыс емес, ол тайпалар мен халықтардың генетикалық жақтарынан тығыз байланысты болуының нәтижесі. Ескерткіштер тілін қолданған ру, тайпа және халықтардың қазіргі түркі тілдерімен туыстығын көрсететін дерек болып табылады» [1, 50 б.]. Автор көне түркілік есім сөздерді жіктеп, зат есімнің лексика-грамматикалық сипаттары мен топтарын жеке-жеке бөліп көрсеткен. «Баяғы-бағзы заманнан келе жатқан лексика – халық тарихының тілдегі көрінісі. Өйткені халық тарихы – халықтың әлеуметтік өмірі мен барлық тіршілігінің, күн көріс тәсілдерінің, әдет-ғұрып, салт-санасының, өскен ортасы мен басқа елдермен қарым-қатынасының тілде замандар бойы сақталынып та, қолданылып та келе жатқан аса құнды асыл мұрасы, сарқылмас қазынасының негізгі көзі» [2, 13 б.]. Тіл білімінде *байырғы лексика* аталатын термин тектес сөз бар. Қазақ және түрік тілінің байырғы лексикасына жататын бірліктер, негізінен, заттық ұғымды, табиғат құбылыстарын, қоғамдық және тұрмыстық өмірді, кәсіп-қызмет білдіретін сөздер екені байқалады. Екі тілдегі зат есім құрылымы жағынан морфологиялық тұлғаларға бай, қызметі жағынан құбылғыш болумен қатар, семантикалық өрісі тұрғысынан да жаңарып, кеңейіп тұруға икемділігімен, мүмкіндігінің молдығымен ерекшеленеді. Сондай-ақ,

аталуы қиын дерексіз ұғымдарға атау беруде нақты, деректі ұғымдарды негіз етіп алуға бейімділігі басым.

Тіл-тілдегі сөздер қолданысына қарай актив және пассив бірліктерге бөлінеді. «Актив сөздер тіл дамуының белгілі бір кезеңінде осы тілде сөйлейтін адамдардың бәріне ортақ болып келеді. Бұған күнделікті өмірде өзіміз айтып, қолданып жүрген таныс сөздердің бәрін жатқызуға болады» [3, 125 б.]. Қазақ тілінің негізгі сөздік қорына қатысты пікір білдіргенде былай дейді: «Оның негізінде түркі тілдеріне ортақ байырғы сөздер жатыр. Бұлар көбінесе бір буынды көп мағыналы сөздер» [3, 127 б.]. Сөздік қорға енетін тіл бірліктері қай тілде де көп мағыналы болады.

Бұл жерде мәселе зат есімнің ішкі мағынасына байланысты. Заттық ұғымды білдіретін сөздер бірінші кезекте кәдімгі тура мағынасында жұмсалады. Одан бөлек, негізгі сөздік қорды құрайтын зат есімдердің көбі ауыспалы мағынада жұмсалады. Сөздің ауыспалы мағынада қолданылуы тілдің ішкі заңдылықтарына қатысты көп мәселені шешеді. Жалпы, деректі және дерексіз мәнді зат есім сөздер байырғы бірліктер болу себепті көп мағыналы. Бұл қоғамдық өмірмен бірге дамып отыратын тілдің өзіндік ішкі заңдылығының нәтижесі. «Сөздің сапа жағынан дамығандығын көрсететін бірден-бір белгі – сөздің көп мағыналығы» [3, 98 б.].

Зат есім белгілі бір ұғымға қатысты. Ал заттық ұғымның аясы өте кең. Әр ұғымға бір-бір сөз арнау мүмкін емес. Тіл-тілдің ішкі заңдылықтары мұндай қиындықтардың алдын алған. Жаңа сөз іздемей-ақ тілдегі бар сөздерді түрлі тәсілдермен жаңа ұғымға атау қылу жолға қойылған. Екі тілдегі зат есім сөздердің қолданысынан мұның ұқсату заңына сүйенетіні аңғарылады. Ұқсату заңы, яғни метафора арқылы сөздің ауыспалы мағынасы пайда болады. Таным арқылы зат пен құбылыстың белгі, қасиеті анықталады, сөйтіп жаңа ұғымды атайтын бірлік қалыптасады. Метафора жан-жақты құбылыс. Жекелеген сөздерден бастап, басқа тіл бірліктерінде де бой көрсетеді. Мәселен, сөз тіркестері метафораланады.

Жаңа ұғымдық атауға тірек болатын ерекше сөздер бар. Халықтың өзімен бірге жасасып келе жатқан байырғы сөздік қордағы бірліктер ғана ұйытқы бола алады. Екі тілдегі зат есімнің ішінде көп мағыналылыққа икемділерінен бірінші көзге түсетіні дене мүшелерінің атаулары. Соматикалық атаулардың басым көпшілігі түркі тілдеріне ортақ. Бұл – олардың тарихтың тереңінен бері қарай халықтың өзімен бірге жасасып келе жатқан байырғы көне сөздер екеніне дәлел.

Сөздің ауыспалы мағынада жұмсалыуына тілдегі қажеттілік түрткі болады. Қоғамдық қатынас құралы тілді қолданыс үстінде әртүрлі ұғымдарды атау үшін осындай мұқтаждық туындайды. Нақты, шынайы заттық ұғым арқылы жаңа атау дүниеге келеді. Мұндайда актив жұмсалатыны соматикалық атаулар, одан кейін көп аталатыны – адамның түрлі жай-күйін, қалпын білдіретін дерексіз ұғым атаулары. Адам дүниені тануда қоршаған әлемді ең әуелі өзіне, өз бойына, күй-қалпына ұқсатып, салыстыруға көп жүгінген тәрізді. Жалпы метафораның қай түрі де халықтың, ұлттың бітім-болмысымен тығыз байланысты.

Екі тілдегі кей дене мүше атауларының сөздік бойынша қандай мағыналарда жұмсалатынына назар аударып көрейік.

• *Арқа/Arka* – қазақшада 4, түрікшеде 9 түрге бөліп көрсетілген мағынасы бар. Тегі бір бұл екеуінің семантикалық ауқымы әркелкі. Ортақ сипаттары *қорған, демей, қолдаушы* мәнін беретін семантикалық қырында. Бұл, әсіресе екі тілдегі тұрақты тіркестер құрамынан айқын көрінеді.

• *Аяқ/Ауақ* – қазақшада 5, түрікшеде 14 түрлі мағынасы көрсетілген, жалпы *бару, жүру* тұрғысынан ортақ сипаты байқалады.

• *Бас/Баş* – қазақшада 12, түрікшеде 15 мағыналық ерекшелігі берілген, *басшы, жетекші және басталған мерзім* секілді семантикаларында ұқсастық бар.

• *Көз/Göz* – мағынасы қазақшада 6-ға, ал түрікшеде 14-ке бөлініп, топтастырылған. Әртүрлі семантикалық тірек қызметін атқаратын секілді.

• *Бем/Үіз* – мағынасы қазақшада 8, түрікшеде 12 түрге бөлінген, семантикалық тұрғыдан жан-жақтылығы байқалады (Бұл жерде мысалға алынған сөздер екі тілдің түсіндірме сөздіктері бойынша салыстырылды).

Бұл мысалдардан дене мүше атауларының семантикалық жағынан әрі ауқымды, әрі түрлі мағына/ұғымға тірек болатыны байқалады. Көп мағыналылыққа ие болып, идиомаланады және тілдің сөзжасам жүйесіне үлесін қосады. Тек бұлар ғана емес, екі тілдегі *бауыр, қол, көкірек, кеуде, омырау, göğüs, çene, kol, omuz, parmak, sirt*, т.б. соматикалық атаулар да ауыспалы мағынада көп жұмсалатын, түрлі күрделі тұлғалардың жасалуына тірек компонент болатын зат есімдер. Олардан фразеологиялық бірліктердің өте көп жасалатыны байқалады. Адамның көңіл күйіне қатысты сан алуан дерексіз ұғымдарды дәл жеткізудегі қызметтері ерекше. Ә.Болғанбаев «Анатомиялық атаулар негізгі сөздік қорға жататындықтан, көп мағыналы, туынды жаңа сөз жасауға соншама бейімділігімен ғана сипатталмайды, сонымен бірге тұрақты тіркестер жасаудағы белсенді қызметімен де айрықша көзге түседі» дейді [3, 107 б.]. Екі тілдегі соматикалық атаулар жеке тұрып ауыспалы мағынада жұмсалатыны секілді, тура/негізгі мағынасы да, ауыспалы мағынасы да семантикалық тұрғыдан түлеп, өзгеше сипат алады. Ондайда фразеологиялық мағына пайда болады. Лексикалық та, грамматикалық та өзгеріске ұшырайды, бейнелі образдар арқылы идиомаланады.

Екі тілдегі соматикалық атаулардың қатысымен қалыптасқан бірқатар тұрақты тіркеске назар аударайық. Мәселен, *аяқсыз қалдырды* десе, бұл жердегі *аяқ* жүріп-тұратын дене мүшесінің атауы емес, оның ауыспалы мағынасы, яғни ақыры, соңы, осыдан нәтиже/қорытынды білдіретін семантика өрбіп, басталған жұмыстың нәтижесіз қалғанын білдіретін күрделі сөз қалыптасқан. Немесе *бас бәйге* дегенде дене мүшесі бас мағынасы ауытқып негізгі, бірінші деген туынды семантика иеленген. Түрік тіліндегі *ağzına kadar, arkası pek, başbakan, bel kemiği* секілді күрделі тұлғаларға негіз болып тұрған соматикалық атаулар өзінің тура атауыштық мағынасында емес, ауыспалы мағыналарында жұмсалған. Мысал үшін, *ağzına kadar*; сөзбе сөз аудармасы *аузына дейін*, мағынасы *лық толы* дегенді білдіреді. Оған *ауыз* сөзінің ауыспалы «ыдыс не іші бос нәрсенің ашық жағы» деген мағынасы арқау болған. Мұның қазақ тіліндегі *аузы-мұрнынан келді/шықты*, яғни *лық толды* деген фразеологизммен төркіндес екені аңғарылады. *Arkası pek*; сөзбе сөз *арқасы бек*, «күшті біреуге немесе мықты бірденеге арқа сүйеуші» дегенді білдіреді, бұл семантикаға *арқа* сөзінің «қорғаушы, қолдаушы» деген ауыспалы мағынасы негіз болған. Қазақшадағы *арқа сүйеу* екеуінің семантикасындағы ортақ сипат анық. Осы секілді *bel kemiği*, яғни *бел сүйегі/омыртқа* деген сөздің «бірдененің басты нәрсесі, негізі» деген мағына білдіруі де *бел* сөзінің осындай туынды мағынасының арқасында. Ал сөзбе сөз *бас бақылаушы* деп аударуға болатын *başbakan* сөзі қазіргі түрік тілінде күрделі сөз болып қалыптасқан, «премьер министр», яғни бас министр деген сөз. Бұл жерде *бас* сөзінің атқаратын жұмысы қазақ тіліндегі *бас дәрігер, бас инженер*

секілді күрделі тұлғалар құрамындағы *бас* сөзінің қызметімен бірдей. Екі тілде де *бас* сөзінің ортақ семантикасында *басшы* мағынасы бар.

Бұл мысалдардан екі тілдегі соматикалық атаулардың ауыспалы мағынада жұмсалып, соның негізінде жаңа семантикалық өріс табатынын түсінеміз. Олар тілдің сөзжасам жүйесіне тікелей қатысты. Солар арқылы түрлі ұғымдар атауға ие болған, тіркеске сай жаңа мағына орныққан.

Тағы бірқатар бірліктердің семантикалық сипатына айрықша назар аударуға болады. Бұл күрделі бірліктердің құрамындағы соматикалық атаулардың қызметі алдыңғы мысалдардағыдай қарапайым ауыспалы мағынада жұмсалмайды. Сол дене мүшесінің қатысымен шынайы өмірде орын алатын күй-қалып, іс-амал секілді нәрселер ұғымға атау беруге негіз болады. Басқаша айтқанда, ұқсату тәсілі қолданылады, бейнелі образ арқылы сөздер семантикалық құбылуға ұшырайды. Мысалға екі тілдегі *аяғы ауыр*, *аяқ асты болды/қылды*, *бас кесер*, *жағғы қарысты*, *арқаға қақты*, *арқа сүйеді/тұтты*, *бел байлады/буды*, *көз ұшында*, *жүзі жылы*, *жүзі суық*, *қол жетті*, *қол жұмсады*, *қол созды*, *қолтығына кірді*, *кеудесі жоғары*, *кеудесін/көкірегін керді*, *мойнына мініп алды*, *маңдайынан сипады*, *маңдайынан шертпеді* немесе түрік тіліндегі *ağzi açık*, *ağzi kulaklarına varmak*, *arkasını sıvamak*, *ayak altında bırakmak*, *baş eğmek*, *baş kaldırmak*, *baş kesmek*, *beli bükük*, *bel bağlamak*, *göğüs germek*, *turnak göstermek*, *yüzü sıcak*, *yüzü soğuk* деген секілділер сондай тіл бірліктері. Сөздің тура мағыналары фразеологиялық семантикаға арқау болмайды. Шынайы өмірде де тура сондай іс-қимыл, күй-қалып бар. Олар бейнелі образдың негізінде қалыптасқандар. Яғни тұтас тіркес метафораланған. Сыңарларының семантикалық тұрғыдан түрленіп, өңін өзгертуі бірдей. Жаңа мағынаға ішкі форма арқау болған. Мәселен, *аяғы ауыр*, *ağzi açık* деген екі мысалды алсақ, адамның күй-қалпының бейнесі/образы жаңа ұғымға негіз болған. *Жүзі жылы*, *жүзі суық* немесе *yüzü sıcak*, *yüzü soğuk* дегендерде адам жүзінің жылылығы/салқындығы астарлы мәнге арқау болған. *Арқаға қақты*, *арқа сүйеді/тұтты*, *бел байлады/буды* немесе *ağzi kulaklarına varmak*, *arkasını sıvamak*, *göğüs germek*, *turnak göstermek* дегендерде амал, істің қандай жағдайда орын алатынына қарай тұтас тіркес семантикалық жағынан түрленіп, десемантизация орын алған. Қай-қайсысы да метафораға арқа сүйейді.

Екі тілдегі осындай ұқсас образ, ортақ семантикалық сипат көрсететін бірліктерді қатар қойып көрейік. *Бас-көз болды/göz kulak olmak* – бақылау, қарау, көз қырын салу; мағынасы да, тұлғасы да екі тілге ортақ. *Көзі ашық/gözü açık* – тұлғалары бірдей болғанмен, сөздіктегі түсіндірмесінде сәл басқашалау берілген; қазақшада «білімді адам, тереңнен ойлайтын жан» десе, түрікшесінде «епті, икемді» дегенге саяды, қалай болмасын екеуінің ортақ образға негізделгені анық. *Қолы ашық/eli açık* – бұл да екі тілде ортақ ішкі формаға ие. Мұндай ұқсастық екі тілге ортақ болып келетін кез аз емес. Бәрінде сол амал-қимылдың, күй-қалыптың шынайы өмірдегі бейнесі жаңаша семантикалық сипат тапқан. Мына мысалдарға қарап олардың ұқсастығына таң қалмасқа шара жоқ. Мысалы, *басы айналу* - *baş dönmesi*, *жүрегі жұмсақ* - *yüreği yumuşak*, *жүзі қара* - *yüzü kara*, *аузы бармау* - *ağzi varmamak*, *тілі батпау* - *dil geçirememek*, *тілі бармау* - *dili dönmemek*, *қол көтеру* - *el kaldırmak*, *көз тию* - *göz değmek*, *қолқанат болу* - *kol kanat olmak*, *қолы ұзын* - *kolu uzun*, *жүрегі жарылу* - *yüreği yarılmak*, *бетінің терісі қалың* - *yüzünün derisi kalın*. Ұқсастығы мол, түбі бір туыс тіл болғанмен қазақша мен түрікшеде бірін-бірі қайталамайтын фразеологизмдер де тіптен көп.

Екі тілдегі адамның ойлау, сезіну қабілетіне байланысты, солар арқылы танылатын дерексіз зат есімдердің семантикалық өрісіне зер салайық. Материал жинақтау барысында екі тілдегі *ақыл/akıl*, *көңіл/gönül*, *жан/can*, *пікір/fikir*, *ес/us*, *hafıza*, *ой/düşünce*, *күш/kuvvet*, *әл/hal*, *сенім/güven*, *азан/aci* секілді дерексіз зат есім атаулары түрлі семантикалық сипаттағы ұғымдарды дәл жеткізуге көп қатысатынын байқадық. Мәселен, екі тілдегі бір ғана *ақыл/akıl* деген дерексіз зат есімнің қатысымен қалыптасқан күрделі бірліктердің саны жүзге жуық екен. Бұлардың қатарында *ақылға симау/akla sığmamak*, *ақыл үйретмі/akıl öğretmek*, *ақыл сұрау/akıl danışmak*, *ақыл беру/akıl vermek*, *ақылы тапшы/akıl zavıflığı* секілді, әрі екі тілде бірдей тұлғада жұмсалатын, әрі мағыналастары бар.

Ал *ащы шындықты айту/aci söylemek*, *жаны қалау/canı çekmek*, *жаны тәтті/canı tatlı*, *көңілі тарту/gönlü çekmek*, *көңілі қалу/gönlü kalmak*, *жан беру/can vermek* деген секілді күрделі бірліктердің де құрамы мен мағынасындағы ұқсастық, яғни бұл жердегі зат есімдердің семантикалық өрісінің ортақ сипаты айқын.

Көңіл ашу/gönül açmak, *көңілі бүтін/gönül ferahlığı*, *gönül rahatlığı*, *көңілі ауу/gönül vermek*, *көңілі кетті/gönlü almak*, *көңілі бар/gönlü olmak*, *көңілі тоқ/gönlü tok*, *көңілі жақын/gönül bağı*, *көңілі хош алу/gönlünü hoş etmek*, *көңіл қара/gönlü kara* деген тәрізді мысалдар екі тілдегі *көңіл* деген дерексіз зат есімнің ортақ сипатын көрсетеді.

Кей дерексіз ұғым білдіретін зат есімдер осындай күрделі тұлға құрамында бір-біріне балама сөз ретінде қолданылады. Мына мысалдар соған жақсы үлгі: *азан шегу – aci çekmek*, *азабын тарту – acısını çekmek*, *азабына шыдамау – acısına dayanamamak* немесе *қара суық – aci soğuk*, *canı ağzına gelmek – жүрегі аузына келу*. Бұл мысалдардан көріп тұрғанымыздай, *азан* пен *aci/ащы*, *жан* мен *жүрек*, *ащы* мен *қара* жеке тұрғанда бір-біріне балама бола алмайтын есім сөздер мынадай тіркестер құрамында бір семантикалық сипатқа ие болатынын байқаймыз.

Бейнелі мағыналы тұрақты тіркестер есте жоқ ерте дәуірлерде-ақ пайда бола бастаған. Ұлттық дүниетанымның сыры мен ерекшеліктері тек ұлт тілі арқылы жете танылса, адамдардың материалдық тұрмыс тіршілігі, қоршаған ортасы және рухани ой-өрісі бір-бірімен тығыз байланыста болғандықтан, бұл бірлік мәдени өмір сүру заңдылықтарына сай, сол ұлттың өз менталитетін айқындайды.

Қазақ және түрік тіліндегі зат есімнің лексика-грамматикалық сипатында, қызмет, қолданысында айырмашылық жоқтың қасы. Зат есімнің қатысымен жасалған тұрақты тіркестердің сыртқы құрылымы, құрамындағы сыңарлардың түрлері, олардың өзара арақатынасы, байланысу үлгілері, семантикалық сипаты ұқсас. Мұны екі тілдегі сөз табының семантикалық тұрғыдан дамуы деуге болатын шығар. Ал күрделі ұғымдардың жинақталып, тұтас бір атау ретіне қалыптасуы адам ойының кемелденуіне, қоғамдық өмірдің дамуына қатысты. Олар қоғам мүшелерінің дүниетанымын, қарым-қатынасын, жаратушылық күшін көрсетумен қатар, тұлғалық, мағыналық, құрылымдық жағынан айрықша күрделі, бейнелі тілдік бірліктер.

Бастысы екі тілдегі зат есімдердің қатысымен жасалған тұрақты тіркестердің ішкі, сыртқы құрылымын салыстырып, тіл иесі халықтың ортақ дүниетанымын, ұлттық ойлау қабілет-бейімінің арнасы бір екенін аңғаруға болатындай.

ӘДЕБИЕТ

1. Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 230 б.
2. Хасенов Ә. Тіл білімі. – Астана: Ер-Дәулет, 2007. – 128 б.
3. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. - Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – 264 б.

УДК 81

Тубажанов Ермек Махмұтович

аға оқытушы, магистр,
Шығыстану факультеті,
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық
қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы Мұратбаев 200. 87780805598
e-mail: ermek.tm@mail.ru

Бабжанова Анар Болатқановна

аға оқытушы, магистр,
Шығыстану факультеті,
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық
қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы Мұратбаев 200. 87780805598
e-mail: babajan_anar@mail.ru

ТҮРІК ТІЛІНДЕГІ АРАБ КІРМЕ СӨЗДЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МАҒЫНАЛЫҚ ЕКЕРШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада түрік тілінің терминологиясына араб тілінің тигізген әсері жайлы сөз қозғалады. Жас түрік тілі өзге тілдерден, оның ішінде араб тілінен сөздерді алу қарқынды түрде жүрді. Бұл, ең алдымен, араб тілі - дін тілі, Құран тілі, исламның таралуымен қатар, араб тілінің кеңеюімен анықталады. Сонымен қатар, сөздер негізінен өмірдің экономикалық, діни, ғылыми, әлеуметтік, тұрмыстық және саяси салалардан алынған еді. Кез келген кірме сөз түіктеніп, фонетикалық-дыбыстық, лексикалық және интонациялық жағынан икемделіп, түрік тілінде дыбыстауға барынша адаптацияландырылды. Оны осы мақаладағы келтірілген мысалдардан оқып көруге болады.

Тірек сөздер: сөз, сөздік, терминология, сала, сөзжасам, мағына, тіл.

АРАБСКИЕ СЛОВА В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ И ОТЛИЧИЯ ИХ ЗНАЧЕНИЙ

Аннотация. В данной статье речь пойдет о влиянии арабского языка на терминологию турецкого языка. Молодой турецкий язык интенсивно заимствовал слова из других языков, в том числе и арабского. Это, прежде всего арабский язык - язык религии, язык Корана, который наряду с распространением ислама определяется расширением арабского языка. Кроме того, слова были заимствованы в основном из экономической, религиозной, научной, социальной,

бытовой и политической сфер жизни. Любое заимствованное слово было адаптировано к фонетически-звуковому, лексическому и интонационному звучанию и максимально адаптировано к звучанию на турецком языке. Его можно прочитать на примерах, приведенных в этой статье.

Ключевые слова: слово, словарь, терминология, сфера, словообразование, значение, язык.

ARABIC WORDS IN THE TURKISH LANGUAGE AND THEIR MEANING DIFFERENCES

Abstract. This article will focus on the influence of the Arabic language on the terminology of the Turkish language. The young Turkish language intensively borrowed words from other languages, including Arabic. This is primarily the Arabic language- the language of religion, the language of the Koran, which, along with the spread of Islam, is determined by the expansion of the Arabic language. In addition, the words were borrowed mainly from the economic, religious, scientific, social, domestic and political spheres of life. Any borrowed word has been adapted to the phonetic-sound, lexical and intonational sound and is maximally adapted to the sound in the Turkish language. You can read it in the examples given in this article.

Keywords: word, dictionary, terminology, sphere, word formation, meaning, language.

Лексикалық және грамматикалық сөздердің тілге енуі әрқашан лингвистердің назарында болды және ол үрдіс жалғасып келеді. Кез-келген тілде, әсіресе оның лексика-семантикалық жүйесінде бұл тілге басқа тілдерден енген сөздер маңызды орын алады. Сөздерді алу мәселесіне деген үлкен қызығушылықтың себептерінің бірі, әдетте, сөздерді алу негізгі тілдің тілдік жүйесінің жұмыс істеу ережелеріне сәйкес келмейді, сол себепті олар төл ана тілі жүйесінің ерекшеліктерін сақтайды. Бұл сөздер әсіресе генеалогиялық және типологиялық тұрғыдан айтарлықтай өзге тілден аударған жағдайда айқын көрінеді. Салыстырмалы түрде жас түрік тілі үшін кірме сөздердің ену мәселесі, олардың саны жағынан өспесе азайған жоқ, және ерекше мәнге ие болды. Олардың тілде қызмет етуі, ең алдымен, фонетикалық деңгейде сингармонизм заңын бұза отырып көрінеді, сонымен қатар, лексика-семантикалық деңгейде көрініс табады. Түрік тілі - бұл агглютинативті типтегі тілдердің жарқын мысалы, сөзжасам мен флексия морфемалық қосымшалардың тізбектеліп қосылуы арқылы жүзеге асады, сондықтан түрік тілінің мағыналық жағынан маңызды белгілерінің бірі, бұл түбірді туынды сөздерде, және түрік түбірі үшін жат сөз формаларын оңай шығаруға болады.

Тарихи тұрғыдан алғанда, барлық шет тілдерінің ішінде түрік тіліне ерекше әсер еткен тіл ол араб тілі. Бұл, ең алдымен, араб тілі - дін тілі, Құран тілі, исламның таралуымен қатар, араб тілінің кеңеюімен анықталады. Осы ғасырда қабылданған "таза" тіл үшін күрестегі пуристік шараларға қарамастан, оның әсерін бүгінгі күнге дейін жоққа шығаруға болмайды. Қазіргі түрік тілінің қалыптасуы мен дамуы барысында арабизмдердің едәуір бөлігі оның лексикалық-семантикалық жүйесінің өзегіне еніп, алғашқы лексикамен бірдей жұмыс істейтіндігіне байланысты. Басқа тілдерден, ең алдымен батыс тілдерінен

сөздердің енуі салыстырмалы түрде тек жуық арада ғана болды, және бірқатар жағдайларда сөздердің енуі негізгі тілге тән тілдік форманың сақталуымен жүреді.

Араб тілінің грамматикалық дәстүрінің әсері 20-шы жылдардың аяғынан бастап жүзеге асырылған тілдік революция аясында біртіндеп жойылды, ал қазіргі түрік тілінде қалған араб грамматикасының фрагменттері өзіндік лексикализациядан өтті. Қазіргі түрік тілінде қалған араб грамматикасының фрагменттері лексикализацияның бір түрінен өтті, яғни грамматикалық жағынан мүшеленбейтін сөз, мысалы, түрік тілінде араб тілінде бір-бірінен ерекшеленетін сөздер бар, олардың біреуі жекеше түрде, ал екіншісі көпше түрде, алайда, түрік тіліндегі “eşya” сөзі грамматикалық көпше - аффиксті [-lar] қабылдай алады “eşyalar” [1, 2 б.].

Мысалы:

түрікше	қазақша	арабша
şey	зат	شيء
eşya, (şeyler)	заттар	أشياء
tüccar	сатушы	تاجر
tüccarlar	сатушылар	تجار
akraba	туыс	قريب
akrabalar	туыстар	أقرباء

Тілдегі кірме сөздер әртүрлі этникалық топтар, ұлттар, ұлттар арасындағы байланыстардың маңызды дәлелі болып табылады. Бұл олардың тілдік жүйесін зерттеуге ғана емес, сонымен бірге олардың тарихи даму кезеңдерін, мәдени ерекшеліктерін, әлеуметтік құрылымын, менталитетін байқауға және түсінуге көмектеседі. Тілге кірме сөздер енуі бір тілдің (донор тілдің) бірліктерін немесе құбылыстарын басқа тілге (реципиент-тіл) қабылдау және біріктіру процесі мен нәтижесі болып табылады. Сонымен қатар, кірме сөздердің енуі тілдің барлық деңгейіне әсер етуі мүмкін - фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік. Алайда, кірме сөздердің енуі құбылысы лексикада жиі кездеседі. Тіл жүйесінің ең мобильді компоненті болып табылатын лексика үнемі өзгеріп отырады. Сөздік құрамы үнемі байытылып, өзгеріп отырады, осылайша тіл иелерінің әлеуметтік, экономикалық, мәдени өміріндегі өзгерістерді көрсетеді. Лексикадағы мұндай өзгерістер тіл жүйесінің ішкі және сыртқы дамуы нәтижесінде де, шет тілдің әсер ету нәтижесінде де пайда болуы мүмкін. Алынған лексиканың ену жолдары тікелей болуы мүмкін — яғни ана тілдерінің тікелей тұрмыстық, сауда, мәдени, әскери байланыстарының нәтижесінде немесе жанама, яғни үшінші тіл арқылы, алғашқы екеуінің арасында делдал ретінде әрекет етеді. Ежелгі әдеби дәстүрге ие және осыған байланысты белгілі беделге ие (мысалы, грек, латын, парсы, араб, қытай, санскрит және т. б.) тілдердегі діни, көркем және публицистикалық әдеби шығармалардан кітап-жазбаша арқылы ену үлкен рөл атқарады [2, 89 б.].

Лексикалық кірме сөздерді алу процесінің маңызды және қажетті құрамдас бөлігі шет тіліндегі лексиканы бейімдеу, яғни донор тілінің лексемасының бөтен фонетикалық және морфологиялық элементтерін алушы тіл жүйесіне бейімдеу болып табылады.

Бұл мақалада бір кездері Осман-түрік тілінің ажырамас бөлігіне айналған араб кірме сөздері қарастырылады. Олардың көпшілігін осы күнге дейін түрік тілінде кездестіруге болады.

Түрік тілі түркі тілдерінің оғыз тобының Оғыз-Селжұқ кіші тобына жатады. Қазіргі түрік тілі X-XI ғасырларға Орталық Азиядан Анадолы түбегіне еніп, XII ғасырда сол жерде пайда болған Оғыз-Селжұқ тайпаларының тілдерін дамытудың ғасырлық процесінің нәтижесінде қалыптасты. Осман империясының ең жоғары гүлдену кезеңінде (XV-XVI ғғ.) түрік ұлтының және түрік тілінің қалыптасуы басталды. Латын және көне грек тілдерінен айырмашылығы, осман тілі көне емес еді. Бірнеше ғасырлар бойы түріктер араб алфавитін қолданған. Түрік тілі араб тілі немесе парсы тілі сияқты, көпшілікке ортақ тіл, халықтық мәдениеттің иесі болған жоқ.

Түрік тілі даму процесінде әртүрлі жүйелік тілдердің, ең алдымен араб және парсы тілдерінің қатты әсеріне ұшырады. Араб тілі Ислам тілі бола отырып, V-X ғасырлардағы араб жаулап алуларының нәтижесінде таралды. Африка мен Азия континенттерінің кең аумағында көптеген халықтардың тілдеріне, соның ішінде түркі тілдерінің көпшілігіне әсер етті, ортағасырлық Еуропадағы латын тіліне сияқты, араб тілі мұсылман халықтарының діні, ғылымы мен мәдениетінің тілі болды. Араб тілінің түркілермен осындай тығыз қарым-қатынасының нәтижесінде Оғыз-Селжұқ тайпаларының тіліне көптеген араб кірме сөздері енді [3, 5 б.].

Тіл мамандары араб тілінен түрік тіліне жиі енген сөйлем мүшелерінің негізгі екі бөлігін көрсетеді. Араб тілінен енген сөздер түбір сөздер болды және олардың көбі сөйлем мүшесінің зат есімінен еді. Араб тілінен түрік тіліне енген кейбір лексикалық бірліктер мыналар:

түрікше	қазақша	арабша
zafer	жеңіс	ظفر
sefer	рет	سفر
talep	қалау	طلب
nazar	қарау	نظر
zarar	зарар	ضرر
fikret	ой, пікір	فكرة
şirket	компания	شركة
maksat	мақсат	مقصد
merhamet	жанашырлық	مرحمة
meymenet	бақыт	ميمنة
meşakkat	айналысу	مشقة

Сын есімдердің арасында көптеген арабизмдер де болды:

түрікше	қазақша	арабша
rezil	ұятты	ردل
latif	жіңішке	لطيف
şerif	қасиетті	شريف
alil	науқас	عليل

kerim	жомарт	كريم
zeki	ақылды	ذكي

Түрік тілінің сөздіктерін зерттей отырып, араб тілінен шыққан түрік тіліндегі лексикалық бірліктердің көпшілігі алфавиттің белгілі бір әрпінен алынған деген қорытынды жасауға болады. Ең көп "М" әрпінен басталған сөздер енген. Араб тілінен түрік тіліне көптеген жер атаулары енген:

түрікше	қазақша	арабша
meclis	парламент	مجلس
mezar	жерлеу орны	مزار
mevlit	туған жері	مولد
memleket	мемлекет	مملكة
mahalle	аудан	محل
manzara	пейзаж	منظره
mahkeme	сот	محكمة
matbah	ас үй	مطبخ

Сонымен қатар, сөздік негізінен өмірдің экономикалық, діни, ғылыми, әлеуметтік, тұрмыстық және саяси салалардан алынды, яғни сөздердің енуі негізінен терминологиялық жүйелерге қатысты болды. Осман-түрік өмірінің саяси саласына айналған осындай сөздерден мысалдар келтірейік. Олардың көпшілігін бүгінде кейде түпнұсқа түрік сөздері ретінде санайды:

түрікше	қазақша	арабша
vekil	министр	وكيل
baş vekil	премьер-министр	وكيل الوزارة
millet vekili	депутат	نائب
cumhuriyet	республика	جمهورية
hükümet	үкімет	حكومة
iktidar	мемлекеттік билік	اقتدار
kanun	заң	قانون
müşavir	кеңесші	مشاور

Түркологияда Осман-түрік тілі дамуының үш негізгі кезеңі белгіленген: ескі Осман тілінің (Eski Osmanlıca) дәуірі - XIII—XV ғғ.; орта Осман (Orta Osmanlıca) - XV-XIX ғғ.; жаңа Осман (Yeni Osmanlıca) - XIX-XX ғғ. Осман империясының өркендеуі мен құлдырауы және Осман тілінің дамуы кезеңінде, дәлірек айтсақ, оның тілдік стилінің жоғары болуы мемлекеттік қызметтің барлық салаларында, әдебиетте, ғылымда, өнерде басым болған. Осман империясының мемлекеттік діні - Исламның тілі болған араб тілінің рөлі мен маңызы күшейе түсті. Араб тілінде діни мектептерде - медреселерде оқытылатын, араб және парсы тілдерін жетік білмейінше, «Осман тілінде» оқу және жазу мүмкін болмады. Орта Осман дәуірінде араб-парсы лексикасының негізгі қабаты қалыптасты, әдеби тілдің жоғары стилі мен халық тілінің сөйлеу нормалары арасында түпкілікті

демаркация болды. Осылайша, тілдік тосқауыл қалың бұқараны жоғары әдеби стильден толығымен оқшаулады.

Османлы реформизмі Танзимат кезеңімен (1839-1876) және кіші түрік революциясымен (1908) байланысты жаңа Осман дәуірінде Османлы мәдениетінің дамыған қайраткерлері Осман тілінің әдеби және ауызекі нормалары арасындағы алшақтықты жою жолдарын, және кең бұқараның білім алуға тарту үшін реформалау жолдарын іздеді; тілде түрік баламалары болған кезде араб және парсы лексикасын қолданудан аулақ болу, түрік тілінің құрылымына жат шетел тілінің грамматикалық ережелерінен бас тарту, Ұлттық түрік тілінің негіздерін құру ұсынылды. Бірақ абсолютизм дәуірінде тілді реформалаудың әлеуметтік шарттары болған жоқ, сондай-ақ, реакциялық топтар бұған белсенді қарсы тұрды. Түрік тілін сол кездегі көптеген жаңа шындықтармен байыта отырып, араб лексикасы әлі күнге дейін Түркияның ғылыми тілінде, саяси және діни тілінде таза түрік баламаларымен қатар қолданылады [4, 202 б.].

ӘДЕБИЕТ

1. Штанов. А.В. Роль семантики арабского корня в прогнозировании элементов смыслового содержания исходного речевого произведения. <https://mgimo.ru/upload/iblock/d05/d05d6817e01a1e2edf7b2909c6cb19df.pdf>. 4б.

2. Ужинин Е.Е. Турецкие заимствования в языках восточно-средиземноморского ареала: языковые контакты на территории Османской империи: дис. ...канд. филол. наук. - М., 2008. – 89 с.

3. Ламбрианова Э.Г. Тюркизмы в новогреческом языке: дис. ...канд. филол. наук. - М., 1999. <https://www.dissercat.com/content/leksicheskie-tyurkizmy-v-novogrecheskom-yazyke>.

4. Шафигуллина турецкого языка. Учебное пособие. 2-е изд., перераб. и дополн. – Казань: ТГГПУ, 2010. – 202 с.

УДК 81`34

Kadyrbekova K.I.

senior teacher, master

«5B05020700-Translation studies»

KazUIRandWL by Ablai Khan

Almaty, Kazakhstan, e-mail: karlygashki@mail.ru

THE USE OF ROLEPLAYING GAMES IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Abstract. The article describes the use and effectiveness of different roleplaying games in teaching a foreign language which helps to develop the students` communicative competencies. It also deals with the psychological features of using roleplaying games taking into consideration the views of scientists of psychology and points out the functions of role playing games.

Keywords: role-playing games, communicative competencies, technology, method.

Кадырбекова К.И.,
ст. преподаватель, магистр
«5В05020700-Переводческое дело»
КазУМОиМЯ им. Абылай хана
Алматы, Казахстан, e-mail: karlygashki@mail.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РОЛЕВЫХ ИГР В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В статье описывается использование и эффективность различных ролевых игр при обучении иностранному языку, которые помогают развивать коммуникативные компетенции студентов. В нем также рассматриваются психологические особенности использования ролевых игр с учетом взглядов ученых-психологов и указываются функции ролевых игр.

Ключевые слова: ролевые игры, коммуникативные компетенции, технология, метод.

The development of the communicative competence of students is the main goal of teaching foreign languages. Communication in the language, the realization of grammatical and lexical potential requires such forms of classes that provide active speech interaction of students, stimulate communication, contribute to the formation of motivation and interest in learning a foreign language. In addition to the above, the teacher's task is to develop the personal potential of students. The use of role-playing games in a foreign language lesson is an effective teaching method that contributes to the implementation of these tasks.

Many foreign and domestic scientists were engaged in play as one of the components of human culture and an integral component of ontogenesis. "The beginning of the development of the theory of play is usually associated with the names of such thinkers of the 19th century as F. Schiller, G. Spencer, W. Wundt. Developing their philosophical, psychological and, mainly, aesthetic views, they also touched on the game as one of the most widespread phenomena of life" [1, p.147]. In Russian science, the most general and complete definition of play from the point of view of psychology, in our opinion, was given by M.F. Stronin. "According to the definition of M.F. Stronin, "play is a type of activity in situations aimed at recreating and assimilating social experience, in which self-management of behavior is formed and improved" [1, p.153].

The psychological side of play as a learning tool is an extremely important element in our work. The game contributes to the intellectual development of a teenager, his socialization in the team, is associated with the development of motivation and the formation of a positive attitude towards learning.

Psychologist I. Yu. Kulagina in his work "Developmental Psychology" notes significant neoplasms of the intellect of a teenager:

"Features of theoretical reflective thinking allow adolescents to analyze abstract ideas, look for errors and logical contradictions in judgments. The formation of the foundations of the worldview, which began during this period, is closely connected with intellectual development" [2, p.36].

Since play performs an important psychological function in the life of a student, the play method has found wide application in pedagogy.

Experts who are engaged in the method of game teaching of foreign languages note the benefits of using the game method in the pedagogical process. This can be explained by the fact that the abilities and qualities of any person, and especially a child, are clearly manifested in the game.

Candidate of pedagogical sciences A.V.Konysheva in her work "Modern methods of teaching the English language" notes that the game helps the child to overcome the constraint in the lesson and be more active:

"The peculiarity of the game method is that everyone is equal in the game. It is feasible for almost every student, even one who does not have sufficiently strong knowledge of the language. Moreover, a student who is weak in language training can become the first in the game: resourcefulness and ingenuity sometimes turn out to be more important than knowledge in the subject [3, p.56].

The play form is created in the classroom with the help of play techniques and situations that act as a means of motivation, stimulation of students to learning activities. In order to understand the essence of the application of games in pedagogical activity, it is necessary to dwell on the main functions of the game. These include:

- Entertaining function (the main function of the game): arousing interest, getting pleasure.
- Communicative function: communication of people using language, transfer of information to each other.
- Diagnostic function: identifying the characteristics of an individual's behavior, self-knowledge.
- Self-realization: striving to identify and develop their personal capabilities.
- Interethnic communication: assimilation of socio-cultural values of different countries.
- Socialization: Assimilation by a human individual of patterns of behavior, psychological attitudes, social norms and values, their inclusion in the system of social relations.

E.I. Passov identifies six main goals of using games in the lesson:

1. Development of the necessary abilities and mental functions.
2. Development of certain speech skills.
3. Formation of certain skills.
4. Development of the ability to communicate.
5. Cognition of the facts of culture.
6. Involuntary memorization of speech material [4, p.21].

The developmental value of the game is inherent in its very nature. Play is always emotions, activity of thinking, attention and imagination.

The use of the game method of teaching contributes to the development of cognitive activity of students in learning the language. It is important that students join the atmosphere of easy communication, get carried away and become, together with the teacher, participants in this process.

Thus, the game is:

1. Speech activity.
2. Motivation.
3. Personal, individualized activities.
4. Teaching and education in a team and through a team.
5. Development of mental functions and abilities.

The successful application of the game method largely depends on the teacher's understanding of the functions and classifications of various kinds of games. The teacher must appropriately use game techniques during the educational process, which depends on a number of factors: the preparation of students, the material studied, the specific goals and conditions of the lesson, etc.

The use of role-playing games in a foreign language lesson contributes to the development of communicative competence of learners, which is the main task of a teacher. Knowledge of grammar and vocabulary should be used by adolescents in situations of interlingual communication. Role-playing is an effective tool for simulating various communicative situations that can arise in real life. To develop a role-playing game, the teacher needs to know the components and stages that are included in its structure, as well as the functions that it performs.

According to N.D. Galskova 's role-playing game consists of three stages: preparatory, the stage of the game and control. At the preparatory stage, the teacher must, first of all, choose the topic of the role-playing game, formulate the problem, and repeat the necessary language means with the students. At this stage, the teacher explains the game situation to the participants, he tells in detail about the time, the number of participants, the personal characteristics of the characters, speech intentions, etc. Preparation of the necessary attributes: visual aids, cards with text, etc. also carried out by the teacher at the preparatory stage. Carrying out the game. Actually role-playing game, the success of which is largely due to the presence of adequate role-playing prescriptions. During the game, the teacher, as a rule, takes the role of a leader or one of the "secondary" roles in order to have the full right, without destroying the created communicative situation, to intervene in the communication process, to stimulate "passive" participants to talk, to direct the actions of students in the right direction;

At the end of the game, the teacher, together with the students, conducts a generalization and analysis stage, at which the achieved results are discussed, mistakes are noted and the results of the game are formulated. The teacher and students can exchange views on what was good and what was not.

The use of role-playing games in foreign language lessons increases the motivation of students and their activity, contributes to the acquisition of skills and abilities of communication in a foreign language.

N. D. Galskova and N.I. Geuze suggest the following classification of Role-Playing Games:

1) a situational role-playing game is a specially organized competition in solving communicative tasks and having strictly specified roles in a fictional situation.

2) an innovative (productive) game - a joint activity aimed at creating an information product (solving any urgent problem), containing an exchange of opinions, including a specially organized clash of opinions, demonstration of intermediate results.

3) poly-activity (festival) games - in this case, role-playing acts as a component, element in the content and organization of non-play activities, is used as an incentive for non-play activities [5, p.94].

The most challenging is free-to-play role-playing, which provides an opportunity for initiative and creativity.

In the course of a free role-playing game, the students themselves must decide which vocabulary to use, how the action will develop. The teacher only names the topic of the role play and then asks the students to frame different situations that touch on

different aspects of the topic. At the same time, if necessary, he helps students in assigning roles and in discussing what needs to be said about the chosen situation, or provides some other assistance.

In a scenario game, the scenario is developed together with the teacher. Then the students and the teacher select the language content of the divided roles. In preparation for the scenario role-playing game, the skills of teamwork, the search for problem situations and information on the topic are developed.

REFERENCE

1. Rubinshtein S. L. Fundamentals of general psychology. - Publishing house: Peter, 2002. – P.216.
2. Solovova E. N. Methodology of teaching foreign languages. Basic course of lectures. Pos. for students. ped. VUZov. - M.: Prosveshchenie, 2002. - P.56.
3. Stronin M. F. Educational games at the English language lesson. - M.: Prosveshchenie, 2001. - 109 p.
4. Passov E. I., Kuzovleva N. E. Lesson of a foreign language. - Moscow: Glossa-Press, 2010. – 640 p.
5. Turner D. Role-playing games. Practical guide. - St. Petersburg, 2002. -352 p.

Уважаемый Валерий Уйгурович!

Юбилей 70 лет - особая дата. Ваша мудрость, опыт, знания, желание жить и постигать вершины- все это важные отличительные черты этой даты.

Вы вступаете в прекрасный возраст воплощения всех своих желаний и мечтаний, а также реализации всех ваших научных планов и преодоления новых исследовательских вершин.

И пусть силы, энергия и здоровье помогут Вам в их достижении! А впереди еще столько разных дорог, которые зовут к новым победам и научным достижениям, к неисследованному и интересному!

Бернард Шоу сказал: «Жизнь – это не о том, как найти себя. Жизнь – это о том, как создать себя». А Вы создали себя самым наилучшим образом.

Мы в Кыргызстане в КРСУ высоко ценим научное сотрудничество с Вами.

Желаем Вам Валерий Уйгурович, - стремления, знания, любви к труду и к жизни!

Ректор КРСУ

акад. В.И.Нифадьев

Декан ГФ КРСУ

проф. А.А. Бекбалаев

Құрметті Валерий Уйгурові!

Сізді Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты ұжымы атынан адам өмірінің айтулы белесі – 70 жасқа толу мерейтойыңызбен шын жүректен құттықтаймыз!

Сіз еңбек жолыңызды абыройлы қызмет атқара жүріп, лингвистика, түркология және шығыстану ғылымын дамытуға үлесіңізді қостыңыз. Сізді өмірден тоқығаны мол, кең ойлайтын аяулы азамат, көрнекті ғалым ретінде жақсы білеміз. Өзіңіз еңбегіңізді арнаған ғылыми саланы дамытуға сіңірген белсенді қызметіңіз, тың ғылыми жаңалықтарды енгізуде озық ойлайтын кемел қабілетіңіз жоғары, жастарға ұлағатты ұстаз, өнегесіз.

Сіз 1981 жылы кандидаттық диссертацияңызды сәтті қорғап, содан бері ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізумен, ғылымды дамытуға күш салып келесіз. 1986–1989 жж. Қазақ КСР Ғылым академиясы Ұйғыртану институтының ғалым хатшысы, 1989–1994 жж. осы институттың Тіл білімі кафедрасының меңгерушісі, 1995–1996 жж. ҚР Ғылым Академиясы Ұйғыртану институты директорының орынбасары, 1996 жылы ҚР Ғылым Академиясының Шығыстану институты құрылғаннан кейін, осы институттың Тіл білімі бөлімінің меңгерушісі болып, осы және бұдан кейінгі кезеңде де абырой биігінен көріндіңіз. Түркі ономастикасы, топонимика, антропонимика, этнонимия, түркі лексикологиясы, түркі тілдерінің тарихы, тілдерді салыстырмалы және салнастырмалы зерттеу бойынша түрлі ғылыми еңбектеріңіз авторысыз. Республиканың әртүрлі ғылыми басылымдарында, сондай-ақ шетел басылымдарында (Түркия, Қытай, ТМД елдерінде) 200-ден аса ғылыми еңбектеріңіз бен мақалаларыңыз, оның ішінде 3 монографияңыз жарыққа шықты. Осындай орасан еңбегіңіз біз үшін де зор мақтанш, жас ұрпақ үшін нағыз өмір мектебі екендігі даусыз.

Қоғамымыздың игілігі, ұрпақ тәрбиелеу, білім беру мен ғылым саласындағы қызметтеріңізде бұдан былай да абырой биігінен көріне беріңіз!

Сізді 70 жылдық мерейтойыңызбен құттықтай отырып, басыңызға бақыт, отбасыңызға бақ-береке, зор денсаулық, қажымас қайрат, ұзақ ғұмыр тілейміз. Бүгінгі кез ақыл парасатыңыздың кемелденген, ғылымда өз орныңыз бар, бірегей азамат ретінде қалыптасқан шағыңыз. Осы жолда шаршамай, шалдықпай жетер жетістігіңіз мол болсын!

Барлық арман-тілектеріңіздің орындалуына тілеулес, әрі демеуші құдай қосқан қосағыңызбен ұрпағаңыздың қызығын көре беруіңізге тілектеспіз.

Құрметпен,

Р.Б. Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының бас директоры,
филология ғылымдарының докторы,
профессор

Дүкен Мәсімханұлы

КАЗАКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ
ҚАУЫМДАСТЫҒЫ

А С С О Ш И А Ш И Я
ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

СВИДЕТЕЛЬСТВО

за большой вклад в развитие высшего образования
страны и за высокие научные достижения

**МАХПИРОВУ
ВАЛЕРИЮ УЙГУРОВИЧУ**

присвоено звание

“Лучший научный работник”

в сфере высшего профессионального образования

Первый вице-президент Ассоциации

А.А. Абишев

Сер. № 16722

Уважаемый Валерий Григорьевич!

Примите самые искренние поздравления в день Вашего юбилея. Выразаем Вам глубочайше признательность за Ваш вклад в развитие отечественной лингвистической науки. Вы относитесь к той плеяде учёных, кем по праву гордится наш университет. Ваш вклад в развитие востановедческой науки сложно переоценить. Вы обладаете невероятным запасом знаний, эрудиции, терпения. Вы оптимист, достигший высочайших вершин в своей профессиональной деятельности. Удивляет, как при всех занятиях Вы просты в общении и всегда открыты для молодых исследователей. Вы наставник, который на протяжении всей жизни постоянно совершенствуется и приумножает свои знания, передавая их не одному поколению студентов и аспирантов. Желаем Вам новых научных достижений, любознательных и благодарных студентов. Пусть накопленный жизненный опыт и мудрость помогут Вам достичь новых высот! Пусть обудятся Ваши сокровенные желания и устремления, сохранится всё хорошее, что есть в Вашей жизни и приумножится изобилие радости, любви и оптимизма. Желаем Вам и вашим близким здоровья и благославления. Пусть удача, успех и вдохновение будут верными спутниками во всех Ваших начинаниях.

С уважением, Центр корееведения

Аса құрметті Валерий Уйгурович!

70 жылдық мерейтойыңызбен шын жүректен құттықтауымызды қабыл алыңыз! Сіздің өз ісінің маманы ретіндегі кәсіби қызметіңіз лайықты құрметке ие, бұл білім мен ғылымның асыл ісіне адал қызмет етудің жарқын дәлелі. Сіз өмірлік іс тәжірибеңізден шәкірттеріңізге және қоғамға білім, ақыл және парасаттылық бере білдіңіз. Бірге бөліскен тәжірибеңіз, көрсеткен үлгі қасиеттеріңіз үшін Сізге үлкен алғысымызды білдіреміз.

Вся Ваша жизнь и плодотворная профессиональная деятельность связаны с наукой и образованием! Ваши научные и научно-методические труды свидетельствуют о профессионализме самого высокого класса. Вы - креативно мыслящий человек, личность в самом высоком смысле этого слова. Перечень ваших научных работ – достойный вклад в развитие филологического и востоковедческого образования. Как профессор вы подготовили много талантливых студентов, магистрантов и докторантов PhD. Вы пользуетесь заслуженным авторитетом среди казахстанских и зарубежных коллег в области востоковедения и тюркологии. Выражаем Вам искреннюю благодарность за то, что многие годы посвятили развитию и процветанию нашего вуза. Ваш труд, опыт и организаторский талант – надежные инвестиции в человеческий потенциал Казахстана

Сізге деніңіздің саулығын, шаңырағыңызға ырыс байлығын, жүрегіңізге мәңгі жастық жалынын, көңіліңізге сезімнің шалқыған шаттығын тілейміз. Әрдайым осы тыңғылықты да тындырымды қалпыңыздан танбай, табыстан табысқа жете беріңіз. Отбасыңыздан ынтымақ, басыңыздан бақ таймасын! Көңіліңіз әр қашан көтеріңкі болып, өмір айдынында қайғы-мұңды білмей, еркін жүзе беріңіз. Дос-жаран мен туған – туыс алдында абыройыңыз әрдайым артып, аңсаған арманыңыздың асуларына жете беріңіз!

Биз Сизнің даналиғиңизни, түгимәс ғәйритиңизни, һәзилкәшлиғиңизни, келәчәккә үмүт билән қаришиңизни жуқури баһалаймыз. Бүгүнки 70 яшлиқ баһариңизни чин қәлбимиздин тәбрикләймыз, шундақла, Сизгә зор тән-сақлиқ, бәхит вә һәр ишиңизға утуқ тиләймыз

**С глубоким уважением коллектив
факультета востоковедения**

Аса құрметті Валерий Уйгурович!

70 жылдық мерейтойыңызбен шыи жүректен құттықтауымызды қабыл алыңыз! Сіздің өз ісінің маманы ретіндегі кәсіби қызметіңіз лайықты құрметке ие, бұл білім мен ғылымның асыл ісіне адал қызмет етудің жарқын дәлелі. Сіз өмірлік іс тәжірибеңізден шәкірттеріңізге және қоғамға білім, ақыл және парасаттылық бере білдіңіз. Бірге бөліскен тәжірибеңіз, көрсеткен үлгі қасиеттеріңіз үшін Сізге үлкен алғысымызды білдіреміз.

Вся Ваша жизнь и плодотворная профессиональная деятельность связаны с наукой и образованием! Ваши научные и научно-методические труды свидетельствуют о профессионализме самого высокого класса. Вы - креативно мыслящий человек, личность в самом высоком смысле этого слова. Перечень ваших научных работ – достойный вклад в развитие филологического и востоковедческого образования. Как профессор вы подготовили много талантливых студентов, магистрантов и докторантов PhD. Вы пользуется заслуженным авторитетом среди казахстанских и зарубежных коллег в области востоковедения и тюркологии. Выражаем Вам искреннюю благодарность за то, что многие годы посвятили развитию и процветанию нашего вуза. Ваш труд, опыт и организаторский талант – надежные инвестиции в человеческий потенциал Казахстана

Сізге деніңіздің саулығын, шаңырағыңызға ырыс байлығын, жүрегіңізге мәңгі жастық жалынын, көңіліңізге сезімнің шалқыған шаттығын тілейміз. Әрдайым осы тыңғылықты да тындырымды қалтыңыздан танбай, табыстан табысқа жете беріңіз. Отбасыңыздан ынтымақ, басыңыздан бақ таймасын! Көңіліңіз әр қашан көтеріңкі болып, өмір айдынында қайғы-мұңды білмей, еркін жүзе беріңіз. Дос-жаран мен туган – туыс алдында абыройыңыз әрдайым артып, аңсаған арманыңыздың асуларына жете беріңіз!

*С глубоким уважением коллектив
факультета востоковедения*

Алматы, 2022

Уважаемый Валерий Уйгурович!

Поздравляем с юбилеем, с такой важной и значимой датой!

Вы состоялись как научный работник-тюрколог, работая заведующим кафедрой арабского языка и литературы факультета восточной филологии нашего университета, директором Научно-исследовательского центра теоретической и прикладной лингвистики, деканом факультета восточной филологии. Вы приложили значительные усилия для развития тюркологии, воспитания новых поколений тюркологов, современных специалистов, способные решать сложные задачи, стоящие перед нашим обществом и государством. Вы известны как общественный деятель. Лет прожито немало и прожиты они с достоинством и пользой.

Ваш юбилей сегодня – это возраст, в котором счастливо сочетается знания и опыт – профессиональный и человеческий.

Крепкого Вам здоровья и позитивного духа, много-много счастливых дней и бодрящего настроения.

Пусть каждый день оставляет в памяти светлые воспоминания и дарит возможности реализации новых научных достижений!

Здоровья, добра и благополучия на долгие годы Вам и Вашей семье!

*Декан факультета послевузовского образования
Коллектив кафедры послевузовского образования*

Ахметова М.К.

Алматы, 2022

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

Приветственное слово

Поздравление Ректора КазУМОиМЯ им.Абылай хана – Кунанбаевой С.С. 4

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС / ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ / PLENARY SESSION

Раев Д.С. Тіл билігінің лингвоцентристік парадигмасы	8
Бүркітбай Г.Ж. Махмуд Қашқари мұрасын зерттеудегі профессор В.У. Махпировтың тағылымының сабақтастығы	13
Донбаева А.Б. Ғалым-ұстаз туралы бірер сөз	19
Ислам А.И. Лингвокогнитивные аспекты ономастики	22

СЕКЦИЯ 1. ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУ ЖӘНЕ ЭТНОЛИНГВИСТИКА

СЕКЦИЯ 1. ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ И ЭТНОЛИНГВИСТИКА

SECTION 1. LINGUOCULTUROLOGY AND ETHNOLINGUISTICS

Артықбаева Сәуле. Шет тілінде ағылшынша сөйлеу дағдысының лингвистикалық ерекшеліктер (диалогтық форма)	25
Кагазбаева Э.М. Социально-политическая роль женщин в кочевом обществе	29
Манашева М.Б., Мажикенова Ж.У. Түрік танымындағы «эйел» концептінің лингвомәдени сипаты	36
Райхан Б. Тілдегі гендірлік айырмашылық құбылысын зерттеудің мәні ...	41
Салимова Г.Д. Система распространения японского языка в мире	46
Yurdakul Y. Afganistan coğrafyasında özbek varlığı ile afganistan özbek türkçesinde dil içi ve dil dışı etkiler	50

СЕКЦИЯ 2. ДИСКУРСИВТІ ЗЕРТТЕУЛЕР

СЕКЦИЯ 2. ДИСКУРСИВНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

SECTION 2. DISCURSIVE RESEARCH

Абдуллина А.А. Ойын түрлерін пайдалану арқылы оқушылардың коммуникативтік күзіреттілігін арттыру	56
Бекбалаев А.А., Козуев Д.И. Структурно-семантическое сопоставление английских сложноподчинённых предложений с придаточным дополнительным и их кыргызских функциональных соответствий	59
Рысбаев Ә.Б. Түрік және қазақ тіліндегі зат есімнің семантикалық өрісі ...	66
Тубажанов Е.М., Бабжанова А.Б. Түрік тіліндегі араб кірме сөздері және олардың мағыналық ерекшеліктері	72
Kadyrbekova K.I. The use of roleplaying games in teaching a foreign language	77

ҚҰТТЫҚТАУЛАР / ПОЗДРАВЛЕНИЯ / CONGRATULATIONS

Нифадьев В.И. , академик, ректор КРСУ, Бекбалаев А.А. , профессор, декан ГФ КРСУ	82
Дүкен Мәсімханұлы , ф.ғ.д. профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының директоры	83
Абишев А.А. , Первый вице-президент Ассоциации ВУЗ РК	84
Поздравления от Центра Корееведения	85
Поздравления от факультета востоковедения КазУМОиМЯ	86
Поздравления от факультета послевузовского образования КазУМОиМЯ	88

**«Лингвистиканың заманауи тенденциялары:
антропоцентристік парадигмадан антропологиялық лингвистикаға дейін»**
тақырыбындағы халықаралық дөңгелек үстел
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ
2022 жыл 7 желтоқсан

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
международного круглого стола
**«Современные тенденции лингвистики: от антропоцентрической парадигмы
до антропологической лингвистики»,**
7 декабря 2022 года

International Round Table
Proceeding
**"Modern trends in linguistics: from anthropocentric paradigm
to anthropological linguistics"**
December 7, 2022

Отпечатано в издательстве «Полилингва»

«Издательство не несет ответственности за содержание авторских материалов
и не предоставляет гарантий в связи с публикацией фактов,
данных результатов и другой информации»

Подписано в печать 22.04.2022 г. Заказ № 3246.
Тираж 300 экз. Гарнитура «Times New Roman»

Издательство «Полилингва» КазУМОиМЯ имени Абылай хана
050022, г. Алматы, ул. Муратбаева, 200
Тел.: +7 (727) 292-03-84, 292-03-85, вн. 21-19
e-mail: kazumo@ablaikhan.kz, ablaikhan@list.ru

